

“Vi tro, vi alle tro på Gud”

*Studier i de liturgi- og kirkemusikhistoriske scenarier
i forbindelse med liturgiske omvæltninger
i Danmark med den lutherske trossalme som case*

af Peter Weincke

FOLKEKIRKENS
UDDANNELSES- OG VIDENSCENTER

„Vi tro, vi alle tro på Gud”

Studier i de liturgi- og kirkemusikhistoriske scenarier i forbindelse med liturgiske omvæltninger i Danmark med den lutherske trossalme som case

af *Peter Weincke* ©, 2016

FOLKEKIRKENS
UDDANNELSES- OG VIDENSCENTER

Audiofiles: forfatteren med assistance fra *Martin Walker*

Forside: Citat af 1. linje af Hans Thomissøns gengivelse af trossalmen fra *Den danske Psalmebog*, 1569 — v/*Mark Weincke*

Sats: XeLaTeX, memoir-class, — v/*Bent H Jessen*

Type: Minion Pro, 10 pt.

Introitus — Vi tro, vi alle tro på Gud

Mel.: 15. årh./ Johann Walter 1524 — Optagelse med Gl. Holte Kirkes Kor

1. Vi tro, vi alle tro på Gud,
himlen skabte han og jorden;
en kærlig Fader er vor Gud,
mennesket hans slægt er vorden.
Dagligt brød han os vil give,
os forsørge vel i live,
altid han i nød og fare
sjæl og legem vil bevare;
vi tro på ham med håb og mod,
thi han er mægtig, viis og god.

2. Vi tro på Sønnen, Jesus Krist,
Guds enbårne Søn, vor Herre,
på verdens frelser, Jesus Krist,
Herren til Gud Faders ære;
han et menneske er vorden,
korsfæst, død og lagt i jorden;
men han lever, vor forsoner,
hos Guds højre hånd han troner;
derfra han kommer vældelig,
når han skal dømme jorderig.

3. Vi tro og på den Helligånd,
sendt fra Faderen og Sønnen;
den sandheds, kraftens, trøstens Ånd
hæver os til Gud i bønner;
Kristi rige han udbreder,
os til bod og bedring leder,
os i troen han bekræfter
og i håb om liv herefter,
at vi gå ind til fryd og fred,
som evig, evig varer ved.

Latinsk og tysk trosbekendelsesvers over Nicænum omkring 1400.
Martin Luther 1524. Dansk 1529. C.H. Biering 1793. Bearbejdet 1798.

Indhold

Indhold	5
Forord	7
Indledning — Om liturgisk fornyelse og refleksion i dk	10
Trossalmen under adelsvælde og reformation (1536-1660)	18
Trossalmen under ældre enevælde og luthersk ortodoksi (1660-1784)	40
Trossalmen under yngre enevælde (1784-1848)	53
Trossalmen under det unge demokrati (1848-1901)	66
Trossalmen under det 20. årh.s politiske og liturgiske omvæltninger	80
Fremtidige perspektiver for trossalmen?	91
Postludium	99
Litteratur	100

Forord

Vi tro, vi alle tro på Gud, den evangelisk-lutherske bekendelsessalme og dens melodi fungerer som ledemotiv i denne bog, der skal handle om skiftende tiders måde at håndtere den evangelisk-lutherske gudstjeneste på – med Credo-salmen som case. *Vi tro, vi alle tro på Gud* – nr. 437 i salmebogen – var indtil for lidt over 200 år siden fast inventar som trosbekendelsessalme ved enhver dansk gudstjeneste. Men med *Evangelisk-christelig salmebog* i 1798 blev salmen offer for et mærkværdigt liturgisk indgreb, der med kongelig myndighed (Kgl. Rescript 1802) foreskrev, at gudstjenestens Credo-led ikke længere skulle synges som fællessalme ved enhver gudstjeneste men kun hver anden søndag i afveksling med Gloria-leddet. Indgrebet kom til at betyde, at Credo-salmen efterhånden helt gled ud af gudstjenesten. Den lutherske bekendelsessalme som menighedssamlende fællessalme mistede derved sin oprindelige liturgiske mening og plads i gudstjenesten og synges i dag kun sjældent. Alligevel er den stadig at finde i *Den Danske Salmebog*. Formentlig som et monument over de gamle sungne, lutherske bekendelsesord og en svunden tids liturgiske tradition, men måske også som en mulig liturgisk salme ved en aftengudstjeneste, en natkirkegudstjeneste, en meditationsgudstjeneste eller en musikgudstjeneste.

For sådanne gudstjenestetyper vinder nemlig i disse år stadig større indpas i *Den danske Folkekirke*, hvor der i hidtil uset omfang eksperimenteres med og reflekteres over liturgisk fornyelse og udvikling.

Det sidste årti har således præsenteret flere vigtige undersøgelser og forsøgsordninger vedr. danskernes brug af folkekirken. Der er grund til først og fremmest at nævne de nylige stiftsundersøgelser i Ribe og København (2015) samt Frederiksberg Provstis undersøgelse på Center for Kirkeforskning (2015), ”Højmessens set fra kirkebænken”. Desuden undersøgelser fra Helligåndskirken Århus (2006) og Silkeborg kirke (2008) samt arbejdet i et par liturgiske frisoer, Sdr. Bjert og Lindevangskirken. Hertil

kan føjes en række omfattende statistiske, teologiske og sociologiske undersøgelser knyttet til *Det Teologiske Fakultet, Center for Kirkeforskning og Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter*. Også flere stifter og provstier bruger både tid og midler på at arbejde med og opfordre til liturgisk refleksion. Kort sagt tager mange hjørner af det kirkelige landskab spørgsmålet om folkekirkens udfordring op til debat og refleksion.

Denne bog, der udspringer af et kirkemusikalsk/liturgisk projekt på *Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter*, tager fat i et af hjørnerne: Den lutherske trossalme med det formål at pege på netop denne salme som en paraply over udviklingen af dansk gudstjenestepraksis, aktuell nutidig refleksion og liturgisk mangfoldighed.

De kirkehistoriske rammer i bogen er, bortset fra afsnittene om det 20. årh. og 21. årh., baseret på *Aarhus Universitets* website www.danmarkshistorien.dk som er udarbejdet af historikere, arkæologer og andre forskere fra universitet.

Bogen stiller undertiden skarpt på det kirkemusikalske nodebillede, men henvender sig generelt til den læser, der er interesseret i liturgi- og kirkemusikhistorie: Hvor meget kan en salmemelodi og dens nodebillede afsløre om salmens kultur-, socialhistoriske og magtpolitiske miljø? Og hvad kunne evt. tale for, at trossalmen som liturgisk salme kunne indgå i vor tids liturgiske udviklingsarbejde?

Denne bog var ikke blevet til uden drøftelser med en række fagkompetente personer. Først og fremmest vil jeg gerne takke bibliotekar Helle D. Kjeldsen, *Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter*, som har været en uvurderlig støtte mht. fremskaffelse af litteratur og kildemateriale. Tak også til sognepræst Rasmus Nøjgaard, lektor Hans Raun Iversen, *Det Teologiske Fakultets Center for Kirkeforskning* og ph.d. Nete Helene Enggaard for gode råd vedr. afsnittet om det liturgiske forsøgs- og udviklingsarbejde i dk. For nyttig korrespondance vedr. projektets relation til nye salmer vil jeg gerne takke sognepræsterne Tine Illum og Morten Skovsted. Tak til provst Holger Villadsen for nyttige henvisninger til liturgiske forhold specielt vedr. det 19. årh. Endvidere tak til sognepræst emeritus C.C. Jessen for værdifulde oplysninger om de liturgiske forhold i Slesvig. Tak til forfatterne Birgit Smedegaard Andersen og Iben Krogsdal for tilladelse til at bringe deres bud på moderne trossalmer sidst i bogen. Tak til komponisten Carl-Aage Eliasson for tilladelse til at citere hans nye melodi over den

gamle Luther-tekst. Og tak til direktør Jesper Jørgensen, *Pladeselskabet Helikon* for tilladelse til at citere *Ensemble Amarylis'* optagelse af Mogens Pedersøns 5-stemmige bearbejdelse af trossalmen fra samlingen *Pratum Spirituale* (1620).

Jeg vil også gerne takke Gl. Holte kirkes kor for medvirken ved indspilning af trossalmen.

For økonomisk støtte til projektet skal rettes en varm tak til *Rudersdal Provstiudvalg*, *Ålborg Stiftsråd* og *Folkekirken Uddannelses- og Videnscenter*.

Sidst men ikke mindst tak til prof. emeritus, dr. theol. Martin Schwarz Lausten for kritisk gennemlæsning af manuskriptet.

Bogen er sat op som e-bog i pdf-format og skal læses i *Adobe Reader* (<https://get.adobe.com/dk/reader/otherversions/>) og *Adobe Flash Player* (<https://get.adobe.com/flashplayer/>) for at kunne åbne links og musikeksempler.

Alle musikeksempler er — med undtagelse af Mogens Pedersøn-eksemplet — foretaget med forfatteren ved orglet.

Peter Weincke, juni 2016

Indledning — Om liturgisk fornyelse og refleksion i dk

Overvejelser om liturgisk nytænkning pågår i disse år både i stifts-, provsti- og sogneregi. Overvejelserne omfatter ikke kun nytænkning af gudstjenestens liturgiske led men også af kirkens musik. I større format arbejdes således med udgivelse af en helt ny samling kirkelige sange og salmer på Det Kgl. Vajsenhus' Forlag i 2017¹, og med salmenetværket SyngNyt².

Som eksempel på ønsket om liturgisk nytænkning og udvikling kan nævnes udnævnelsen af en række gudstjenestekonsulenter i Haderslev Stift³ samt oprettelsen af *Værkstedet Gudstjenesteliv* i samme stift⁴, der senest har lanceret en samling ”enkle poetiske sange til almindeligt kirkebrug”. Samlingen, der har fået titlen ”Helt Enkelt”, er redigeret af Tine Illum og Søren Andresen fra Haderslev Stifts liturgiske frisogn i Sdr. Bjert.⁵

Liturgisk refleksion og nytænkning udøves således dels *liturgisk praktisk* (i liturgiske frisogne, ved teologisk konsulentvirksomhed og i form af empiriske sogne-, provsti- og stiftsundersøgelser) dels *liturgisk teoretisk* (indenfor almen liturgividenskab, ritualteori og liturgisk teologi⁶).

Praktiske og teoretiske aktiviteter suppleres desuden med socio-demografiske undersøgelser af danskernes adfærdsmønstre, interesser og

1. Se bl.a. → <https://lindevang.kw01.net/event/1261306>

2. Se → www.syngnyt.dk

3. Se → <http://www.haderslevstift.dk/stiftet/stiftsudvalg/gudstjenesteliv/medarbejdere>

4. Se kommissorium → <http://www.haderslevstift.dk/stiftet/stiftsudvalg/gudstjenesteliv/kommissorium>

5. Andresen & Illum 2015, se → <http://www.haderslevstift.dk/stiftet/stiftsudvalg/gudstjenesteliv>

6. Se f.eks. i dansk kontekst Helboe Johansen & Bendixen Rønkilde 2013. I det følgende er vægten dog lagt på udbyder- og brugerniveau og derfor kun med begrænset reference til de teoretiske overvejelser.

behov hvad angår brugen af den danske folkekirke⁷. Det er imidlertid tankevækkende, at antropologiske og religionssociologiske kvalitative undersøgelser af danske folkekirkemedlemmers generelle holdninger til kirke, kristendom og gudstjeneste har vist, at flertallet af folkekirkedanskere ikke gør sig nogle synderlige overvejelser om liturgisk fornyelse og heller ikke har nogen særlige ønsker om forandring af folkekirken⁸, hvis kultur opfattes som udtryk for en fælles identitetsfølelse og et fælles værdigrundlag⁹.

Desuden har danskernes kirkevaner ændret sig i de senere år: aktiv kirkegang betyder i dag mindre end den følelsesmæssige tilknytning til en mangetydig hverdagskristendom med et stort individuelt indhold¹⁰. Nogle religionssociologiske studier har således vist, at evt. aktiv kirkegang ofte konstitueres af helt bevidste personlige, æstetiske, liturgiske eller musikalske præferencer¹¹. Danskerne synes dermed at være enten indifferente eller stærkt selektive i deres valg af ”kirkelige tilbud”: præst, liturgi, kirkemusik, salmer osv.

Indenfor ny kirkesociologi beskrives dette fænomen som ”medlemskab med individualiseret trosindhold”¹².

Går man imidlertid ”tæt på” engagerede kirkegængere og medarbejdere i folkekirken, er en række kvantitative og kvalitative undersøgelser om holdninger og forventninger til liturgisk praksis og fornyelse de seneste 10 år blevet foretaget dels på ”brugerniveau”, f.eks. i sogne i Aarhus (2006)¹³ og Silkeborg (2008)¹⁴ samt i Frederiksberg provsti (2015)¹⁵ (dvs.

7. Marqvard Rasmussen 2014.

8. Krogsdal 2012, Rubow 2000, Iversen 2014.

9. Lüchau 2012, Andersen & Lüchau 2011, Gundelach & Riis 1992.

10. Nielsen 2011, 2004, Morre Bidstrup 2011, Gundelach, Iversen & Warburg 2008.

11. Marqvard Rasmussen 2014.

12. Vejrup Nielsen 2009, Tind-Johannesen Henry 2013, Ilkjær 2012, Krogsdal 2012, Rubow 2000, 2001.

13. Linda Bak Schröder : *Brugerundersøgelse i Helligåndskirken*, Aarhus 2006, se <http://helligandskirken.dk/page/5268/sociologisk-unders%C3%B8gelse-2006>. Undersøgelsen er efterfølgende behandlet af Steen Marqvard Rasmussen i bogen *Den relevante folkekirke, et sociologisk grundlag for målsætningsarbejde, aktivitetsstatistik og brugerundersøgelser*, Center for Kirkeforskning, Københavns Universitet 2014, side 265ff.

14. Linda Bak Schröder 2008 : *Rapport til Silkeborg kirke*. Rapporten er ikke længere tilgængelig på Silkeborg kirkes hjemmeside, men er omtalt af Sidsel Vive Jensen i bogen *Tal om kirken. Undersøgelser af Folkekirkens aktivitets- og deltagerstatistik*, redigeret af Marie Vejrup Nielsen og Hans Raun Iversen, Det Teologiske Fakultet, Afdeling for Systematisk teologi, Københavns Universitet 2014, side 191-193, se → <http://helligandskirken.dk/page/5268/sociologisk-unders%C3%B8gelse-2006>

15. Nete Helene Enggaard: *Højmessens set fra Kirkebænken, En sammenlignende undersø-*

blandt kirkens besøgende, kirkegængerne), dels på ”udbyderniveau” (dvs. blandt kirkens liturgiske medarbejdere: præsterne og organisterne)¹⁶ i Københavns og Ribe Stift (2015), pt også i Helsingør Stift.

I brugerundersøgelsen *Højmessens set fra Kirkebænken* udgivet i 2015 blev kirkegængere fra fire sogne delt op i tre grupper: 1. Dåbsgæsterne, 2. De lejlighedsvis kirkegængere og 3. De faste kirkegængere. Undersøgelsen er den første systematiske undersøgelse herhjemme, der gennem kvalitative interviews spørger til gudstjenestedeltagernes oplevelse af højmessens liturgi med specifikt fokus på forholdet mellem tradition og fornyelse. Forventeligt er interessen for gudstjenesten, dens sprog og liturgi blandt dåbsgæsterne meget beskeden :

”Dåbsgæsterne har ingen individuel grund til eller motivation for at opsoge kirken, men deltager p.g.a. en fælles begivenhed i familie- og vennekreds. De er utilpasse og uvante med den gudstjenestelige, praksis der både i form og indhold virker fremmedgørende.”¹⁷

Ligeså forventeligt er de lejlighedsvis kirkegængere ”fortrolige med højmessens liturgi og forbinder deltagelse i højmissen – tekster, prædiken, salmer, musik og nadver – med fællesskab.”¹⁸ Undersøgelsen viser, at overvejelser omkring liturgisk fornyelse blandt ældre lejlighedsvis kirkegængere forbindes med drastiske ændringer af liturgien og vækker bekymring, mens flere kirkers faktiske forsøg med nye tiltag indenfor nye salmer og ny musik ikke opfattes som egentlig liturgisk fornyelse¹⁹. Vigtigt for den ældre gruppe af lejlighedsvis kirkegængere er at ”kernen skal vedblive med at være som den er med salmer, tekstlæsninger og prædiken”²⁰.

Liturgisk fornyelse er heller ikke et fokuspunkt for gruppen af yngre lejlighedsvis kirkegængere, der som den ældre gruppe er optaget af tryg-

gelse af gudstjenestedeltagernes oplevelse af højmesse med dåb i fire kirker med forskellig liturgisk profil og praksis i Frederiksberg provsti. Rapport, Center for Kirkeforskning, Afdeling for Systematisk Teologi, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, August 2015.

Rapporten kan hentes her → http://teol.ku.dk/cfk/nyheder/hojmessen_set_fra_kirkebanken/

16. Se bl.a. Frederik Poulsens eksplorative undersøgelse af 51 præsters brug af bibelske læsninger i højmissen, publiceret i *Bibelen i gudstjenesten*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 60, 2015, side 129-167.

17. Enggaard 2015, side 9.

18. Ibid. side 17.

19. Ibid. side 24.

20. Ibid. side 24.

heden og fortroligheden med det genkendelige og traditionelle²¹. Som eksempel nævnes klokkeringsningen som et liturgisk element, der forbindes med en århundrede lang tradition og som et udtryk for "et meditativt afbræk fra sprog, intellekt, debatter og information"²². Men den yngre gruppe af lejlighedsvis kirkegængere er ikke – som den ældre gruppe – afvisende overfor at forholde sig kritisk overfor gudstjenestens form og indhold.

Selvom gruppen er tiltrukket af højmessens faste form, tager den afstand fra at fastholde traditionen for dens egen skyld, men vil heller ikke tilskynde til fornyelse for dens egen skyld²³. Ikke desto mindre er der blandt de yngre lejlighedsvis kirkegængere et "mindre radikalt ønske om andre kirkelige tilbud og liturgiske praksisser" med mere meditativ eller 'mindfull' karakter²⁴, altså en åbenhed overfor "genreflekterende alternativer" der er forenelige med et individuelt trosliv²⁵.

Herover står gruppen af faste kirkegængere, som forholder sig mere dynamisk til den kirkelige tradition, der snarere opfattes som "kulturbærende" end som reaktionær. Denne dynamiske opfattelse af gudstjenestens kulturbærende funktion betyder for de faste kirkegængere, at fornyelse ikke opfattes som en modsætning til traditionen, men som en naturlig og nødvendig udløber af den med det formål at "skabe et nutidigt og vedkommende udtryk i højmissen"²⁶. Samtidigt lægges der stor vægt på de traditionelle "faste og fælles liturgiske led"²⁷ som Fadervor, Trosbekendelsen, Nadveren, Velsignelsen, salmesangen og menighedens fællesskab med præsten i bøn og bekendelse. På individuelt plan opfattes disse elementer som udtryk for kirkens væsentlige og centrale "bekendelse på et kristent værdigrundlag"²⁸. Enkelte er endvidere åbne overfor en bredere kommunikation mellem de enkelte kirkesamfund²⁹.

I forhold til provstiundersøgelsen, der i kraft af sin systematik og egenart på brugerniveau afslører kirkegængeres forhold til højmesse, tradition og fornyelse, fremstår overvejelserne om liturgisk fornyelse på udbyderniveau i de to stiftsundersøgelser, som blev udført i 2013-14 i Ribe og Kø-

21. *ibid.* side 20.

22. *Ibid.* side 20.

23. *Ibid.* side 24.

24. *Ibid.* side 39.

25. *Ibid.* side 39.

26. Enggaard, side 38.

27. *Ibid.* side 29.

28. *Ibid.* side 29,37.

29. *Ibid.* side 38.

benhavns Stift³⁰, mere reflekterede men også mere tilbageholdne, og viser stort set de samme tendenser i de to stifter³¹. Der er her tale om kvantitative undersøgelser, der omfatter henholdsvis 60% og 84% af stifternes præster og organister. Resultaterne peger på en stor interesse for at arbejde med variationer af gudstjenestens liturgiske og musikalske led, sådan som Ritualbogen siden 1992 har givet mulighed for: der kan f.eks. være tale om større brug af nyere salmer både fra den eksisterende salmebog og fra andre samlinger, nyere kollekter og bønner og eksperimenter med andre musikinstrumenter end det traditionelle kirkeorgel. Dog arbejder et stort antal sogne med moderate ændringer af højmessens liturgi, der ikke er beskrevet i Ritualbogen³². I undersøgelserne overvejes desuden brug af lægmandslæsninger, evt. udeladelse eller flytning af bestemte liturgiske led og forsøg med alternative dåbs- og nadverliturgier. Undersøgelsens ”udbydergruppe” (præster og organister) synes dermed at være optaget af formidlingen af en klarere og mere forståelig evangelisk-luthersk liturgi, der – set i Frederiksberg-undersøgelsens optik – kan tiltrække og flytte gruppen af lejlighedsvis kirkegængere over til gruppen af faste kirkegængere³³.

Som fokusområder arbejdes med kategorierne: højmesse, andre gudstjenester, salmer, kirkemusik og prædiken, og besvarelsene viser en høj grad af aktivitet i sognene med intenst arbejde med gudstjenesten³⁴. Således kan Københavns Stift tilbyde et stort udvalg af forskellige gudstjenestetyper med adresse til forskellige målgrupper: f.eks. natkirkegudstjenester, rock-, jazz- og forskellige rytmiske gudstjenester, meditations-, pilgrims- og musikandagter, fyraftensgudstjenester, aftensang og børne- og familiegudstjenester³⁵.

Alligevel betragtes højmissen som sognets vigtigste gudstjeneste, selvom over halvdelen af sognene udsætter den for beskedne liturgiske ændringer indenfor Ritualbogens rammer.

30. Rasmus Nøjgaard et al : *Rapport om gudstjenestelivet i Københavns Stift*, 2015. Københavns Stiftsudvalg for gudstjeneste og salmer 2013-14, se → <http://kirkenikbh.dk/udvalgsside/om-stiftet/stiftsraad-og-udvalg/stiftsudvalg/gudstjeneste-og-kirkemusik>

31. Ibid. side 1.

32. Se f.eks. vedr. nadverritualerne, Ibid. 8. Denne tendens ligger i forlængelse af Frederik Poulsens iagttagelser af 51 præsters brug af bibelske læsninger i gudstjenesten, jfr. *Bibelen i gudstjenesten*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 60, 2015, side 139-141. Se også → <http://teol.ku.dk/nyheder/2015/det-gamle-testamente-goer-gudstjenesten-forstaaelig/>

33. Ibid. side 23.

34. Ibid. side 1, 22.

35. Ibid. side 13, 22.

Det er således karakteristisk, at centrale liturgiske led som Trosbekendelsen og Fadervor ikke ønskes overbelastet ved gentagelser, ligesom man også i mange sogne ønsker at udelade Forsagelsen fra Trosbekendelsen, sådan som det var muligt i de tidligere prøveritualer.

Mht forholdet mellem prædiken og liturgi lægger undersøgelsens forfattere op til i hvert fald yderligere refleksion over f.eks. præstens placering i kirkerummet under prædiken, sådan som det er behandlet i nyere liturgividskab og performativitets- og æstetisk teori, hvor prædiken indlejres i det liturgiske formsprog³⁶.

Højmessens betragtes altså som kirkens vigtigste gudstjeneste, der anses for at være ”traditionsbærer og orienteringspol” og dermed ”legitimerer den brede vifte af alternative gudstjenesteformer resten af ugen”³⁷.

Sammenfattende kan det konkluderes, at de to undersøgelser (provsti- og stiftsundersøgelserne) har forskellige målgrupper. Mens provstiundersøgelsen behandler fire udvalgte kirkers besøgende og deres tilgang til liturgi i Frederiksberg Provsti, er målgruppen i stiftsundersøgelserne kirkernes egne liturgiske aktører. Fælles for begge undersøgelser er, at de er udført blandt kirkegængere og kirkelige medarbejdere (præster og organister) og viser et nuanceret billede af liturgiske overvejelser.

Mens provstiundersøgelsen viser større åbenhed overfor liturgisk fornyelse, afslører stiftsundersøgelserne i Ribe og København en bemærkelsesværdig interesse for at blande en ”senmoderne erfarings- og forståelseshorisont” med brug af et klart og nutidigt sprog – sammen med ”oldkirkelige, fremmedartede, begrebstunge formuleringer”³⁸. Det er værd at notere sig, at forfatterne til stiftsundersøgelserne opfordrer til opmærksomhed overfor den teologi, der lægges i eventuelle liturgiske ændringer. Det formuleres meget klart med følgende spørgsmål : ”Hvilken liturgi - og teologi – skriver man sig ind i, med de forskellige valg, der træffes?”³⁹.

Det er den samme teologiske refleksion, som Henrik Skov-Pedersen⁴⁰ giver udtryk for, når han som medlem af Ribe Stifts gudstjenesteudvalg i en artikel fokuserer på, hvad det er, der konstituerer en gudstjeneste som specifik evangelisk-luthersk? I den forbindelse henviser Skov-Pedersen først og fremmest til de ”lutherske principper for gudstjeneste og gudstjenestefornyelse” således som de fremgår af *Confessio Augustana* og Luthers *Deut-*

36. Ibid. side 24.

37. Ibid. side 25.

38. Ibid. side 25-26.

39. Ibid. side 26.

40. Også forfatter til Ribe stiftsundersøgelse.

sche Messe⁴¹, side 2:

„Søger vi [...] efter en speciel gudstjenesteform eller liturgi for at finde det, der konstituerer en gudstjeneste som evangelisk-luthersk, så er der meget der tyder på, at vi søger forgæves. Det er ikke en specifik nedskreven liturgi som f.eks. højmessens, der er svaret på det konstitutive for en evangelisk-luthersk gudstjeneste. Ønsker vi at finde, hvad der er konstituerende for en gudstjeneste som evangelisk-luthersk må vi derfor i stedet søge efter lutherske principper for gudstjeneste og gudstjenestefornyelse. Det afgørende for Luther var ikke formen men dogmatikken.”

I den forstand ligger Skov-Pedersen på linje med de overvejelser, der er blevet gjort i Haderslev Stifts liturgiske frisogn i Sdr. Bjert, hvor Tine Illum som liturgisk teolog er meget bevidst om fastholdelsen af forholdet mellem gudstjenestefornyelse og konfession, dvs. forholdet mellem liturgisk innovation og liturgisk tradition, som denne kommer til udtryk bl.a. gennem folkekirkens fem bekendelsesskrifter⁴², herunder *Confessio Augustana*⁴³.

Det er en lidt anden type liturgisk refleksion, der har præget arbejdet i det liturgiske frisogn Lindevang i Frederiksberg Provsti. Her har man med biskoppens tilladelse arbejdet med ”liturgisk fornyelse af højmissen”⁴⁴. I

41. Se henvisningen fra Ribe Stift : *Gudstjenestelivet blomstrer – men er det evangelisk-luthersk?* → Henrik Skov-Pedersen *Hvad konstituerer gudstjenesten som evangelisk-luthersk?*, se → <http://ribestift.dk/stiftsraad-og-udvalg/gudstjenesteudvalget>

42. Se → <http://www.folkekirken.dk/om-troen/at-vaere-kristen/trosbekendelse/bekendelsesskrifter>

43. Tine Illum : „Luther insisterede hele sit liv på, at Kristus skulle være det bestemte princip for alt. I *Confessio Augustana* skriver Melancthon i Art. 7 og 15, at det ikke er nødvendigt med ens kirkeskikke. Det betyder ikke, at kirkeskikkene/gudstjenesteordningerne er ligegyldige, men at de hvert sted skal udformes så de tydeligt forkynder Kristus. Hver menighed har ansvaret for sin gudstjeneste. Samvittigheden er kun bundet til Kristus. Samtidig pointerer Luther, at ændringer i gudstjenesten skal ske med ”undervisning og kærlighed”, netop af hensyn til menigheden. Igen: det er menighedens gudstjeneste.

At arbejde teologisk med gudstjenesteliv er på en måde en reformatorsk forpligtigelse. Iflg. Luther er Bibelen ”norma normans” og alt andet, f.eks. liturgi og traditioner, er ”norma normata”, og må prøves på den kristne tro.” Fra *Gudstjeneste fra grunden - helt enkelt. Et samtale- og samarbejdsværktøj i kirkens gudstjenesteliv*, udarbejdet af Værkstedet GudstjenesteLIV. Søren Andresen og Tine Illum i samarbejde med Jette Bendixen Rønkilde, Sdr. Bjert 2015.

44. Se Lisbet K. Müller, Jonas L. Christy og Christiane Gammeltoft-Hansen: *Kontinuerlig læsning af Markusevangeliet som prædikentekst i højmissen, Bibelen i gudstjenesten*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 60, 2015, side 59.

tidsrummet Trinitatis søndag 2014 til og med 2. Påskedag 2015 skulle Alterbogens to tekstrækker forlades og erstattes af en kontinuerlig læsning af Markusevangeliet som prædikentekst :

”Problemet med de to autoriserede tekstrækker er, at de fejler den eksegetiske forsknings indsigt ned fra prædikestolen: Nemlig at den Jesusskikkelse, som vi møder i de fire evangelier, er en litterær skikkelse, og at den enkelte evangelist har sit eget Jesusbillede. En kontinuerlig læsning af Markusevangeliet ville vise, hvad de to autoriserede tekstrækkers sammensætning skjuler: At den Jesusskikkelse, som vi møder i teksterne, altid er formidlet og fortolket af den enkelte evangelist”⁴⁵.

Det er interessant, at Lindevang sogns arbejde med liturgisk fornyelse af højmessens sætter spørgsmåltegn ved de to tekstrækkers eksegetiske rationale og i stedet søger efter en formidlet og fortolket gengivelse af Jesusskikkelsen, sådan som en kontinuerlig læsning af Markusevangeliet vil tilgodese – vel at mærke: med udgangspunkt i en lektionarieinddeling fra det 5. og 6. årh.⁴⁶

De liturgiske overvejelser i Lindevang er således ikke båret af konfessionelle og dogmatiske, men af eksegetiske og litterære refleksioner, og har således ikke til hensigt at ændre på gudstjenestens liturgiske ordo.

Alligevel erkender forfatterne, at det alterbogsmæssige, liturgiske indgreb har givet anledning til problemer med valg af både salmer og kirkemusik i gudstjenesten⁴⁷. Forfatterne går endda så langt som til at erkende : ”at mange bønner og salmer er blevet hjemløse”⁴⁸.

Når præsterne i forbindelse med perikope-forsøget i Lindevang således bemærker ”at mange bønner og salmer er blevet hjemløse”, erkender de samtidig deres gæld til den evangelisk-lutherske gudstjenestetradition, og at det pågældende alterbogsforslag primært ikke har haft til hensigt at anfægte denne. Konturerne i liturgisk udviklingsarbejde kan være slørede, når man forsøger nye veje for at gøre gudstjenesten levende og nærværende. Problemstillingen leder opmærksomheden tilbage til introduktionen af reformatorisk gudstjenestepraktis i 1500-tallets Danmark.

45. Ibid. side 59-60.

46. Ibid. side 62.

47. Ibid. side 65.

48. Ibid. side 73.

Trossalmen under adelsvælde og reformation (1536-1660)

Forthv sagde ihesus themom **S**andelige sandelinge
synger ieg edget, vder y saa adeth menskes søns
legøme, och drucketh hans blood, y haffue icke luff
vdy edet Hvosshetst adget myth legøme och druck
ker myth blod, hand haffuer thz eutge luff och ieg
schal opuecke hannom paa thez yderste dag

Quinta

Aly myth kyssed er sandt modt, och myth
blood er sandt dryck Hvosomast adget
myth blood, och dricker myth blood, han
bliffuer vdy migt, och ieg vdy hannom **S**aa som
the leffuendis fader wotende migt, och ieg leffuer
for fader, saa oc huilket for adet mig, **P**aa self skal
oc leffue for mig, **A**lyne er the leffuendis blood, huil
ken neot for aff hymmelen, **A**ly saa som edget for
ffader haffue adet himmelske blood och ere døde,
hvo is adet thete bread, han schal leffue euindelige

Christen forsamlingh
och choreth syngher

Credo

thio alligamney paa ey gud, himmels

scabere och iordstena, guds søn syn faders wyllie
giorde, paa thez wy lyne bren schulle bliffue, hand
willt off forsee vor natingh, luff och siel y hans be
nating, altyd han off vil beuare, intydth onth skal
off wedet fare, hand søger for off, dag oc natth, for
hand haffuer altyng y syn magth **C** ii

Vi tro allesammen på en Gud — Faksimile fra Claus Mortensen: *Det cristelige Messeembede paa dansk*, Malmö 1528, der gengiver den ældste danske oversættelse af den lutherske trosbekendelsessalme med trykte nodelinjer uden notation. Her gengivet efter S.H. Poulsen 1959⁴⁹.

Overgangen fra den katolske konfession og dens kanoniske lov i Danmark til den evangelisk-lutherske konfession og *Kirkeordinansen* som lov-dokumenter skete ikke fra den ene dag til den anden, men var en lang og kompliceret proces med både historiske, politiske, teologiske og juridiske implikationer, der ligger udenfor denne bogs rammer at gøre nærmere

49. S.H. Poulsen: *Danske messebøger efter reformationen*, København 1959.

rede for. Processen var - overordnet anskuet - båret af lutherske reformtanker, der hurtigt spredtes fra Wittenberg til Nordtyskland, hertugdømmerne og Danmark.

Politisk set igangsattes denne proces herhjemme, da Frederik I i 1526 besluttede, at paven ikke længere skulle involveres i danske bispeudnævnelser. Dermed havde Danmark reelt brudt med Vatikanet i Rom⁵⁰. Den katolske kirke kunne stadig betegnes som den officielle danske nationalkirke, der styredes af bisperne. Men kirken var nu løsere knyttet til Rom, og kongen modsatte sig ikke protestantiske "frimenigheder" at nedsætte sig med egne præster og egen liturgi. "Enhver må leve som han selv kan forsvare det over for Gud på dommedag; begge parter forkyndelse skal være i overensstemmelse med Guds Ord", var kongens holdning⁵¹. Der opstår et kirkepolitisk vakuum i perioden mellem Danmarks brud med Vatikanet i 1526 og reformationens officielle indførelse i 1536 med kongemagtens reelle ophævelse af bispestyret. Forskellige gudstjenesteordninger og reformatoriske salmebøger ser dagens lys. Perioden præges af usædvanligt liberale forhold for kirken, men også af mange spændinger mellem katolske og protestantiske tilhængere. Fra kongemagtens side er forkyndelsen af kirkens rette lære det eneste krav.

Perioden 1526-1536 kan derfor betegnes som en konfessionel og liturgi-historisk overgangsperiode, en slags magt- og kirkepolitisk ingemandsland,⁵² med flere aktive reformatorer og liturgiske centre i Haderslev, Viborg og Malmø.⁵³ Men den evangelisk-lutherske konfession var i færd med langsomt at nedsænke sig over den danske befolkning, godt hjulpet frem af lutherske prædikanter og de første salme- og ritualbøger.⁵⁴ Der

50. Se mere herom — Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/historiske-perioder/senmiddelalderen-1340-1536/religiose-og-sociale-spaendinger-og-omvaeltninger-1523-36/> Se også Schwarz Lausten: *Danmarks Kirkehistorie*, Gyldendal 2004, side 110-116.

51. Ibid. side 116.

52. Se Henning Matzen og Johannes Timm: *Haandbog i Den danske Kirkeret*, København 1891, side 34-55.

53. Se Jørgen Kjærgaard: *Salmehåndbog*, Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2003, bd. I, side 54-61.

54. Her kan nævnes kilder som Malmø-præsten Claus Mortensen Tøndebinders *Psalmebog* (Malmø, 1528, tabt), og samme forfatters *Det cristelige Messeembede paa dansk* (Malmø, 1528, se ovenfor), Frands Wormordsens *Haandbog i det hellige evangeliske Messeembede*, Malmø 1539, og en ikke overleveret salmebog af Hans Tausen (Hans Thomissøn refererer til en forøget udgave 1544 i sin *Psalmebog* 1569, jfr. bl.a. Kjærgaard 2003, bd. I, side 64, 505-506. Desuden *Een ny handbog / med Psalmer oc aandelige Loffssange...*, Rostock 1529 samt Christiørn Pedersens *Malmø-Salmebogen*, 1533, jfr. Balslev-Clausen 2008, side 324.

tegner sig et diffust billede af en liturgisk praksis under forvandling med mange kilder, der forsøger at balancere mellem en romersk-katolsk messestruktur på både latin og dansk, implementering af evangelisk-lutherske menighedssalmer på modersmålet og afskæring af det romersk-katolske nadverritual⁵⁵. I den forbindelse afslører tidens salmebøger sig ikke bare som interessante hymnologiske kilder, der efterhånden får introduceret næsten alle Luthers 42 salmer. Salmebøgerne kan også betragtes som liturgi-historiske kilder⁵⁶, der afdækker tidens ofte divergerende opfattelser af en evangelisk-luthersk gudstjenesteordning i sit danske fødselsstadium.

Den lutherske konfessionssalme *Vi tro allesammen på Gud* foreskrives i de tidligste danske liturgi-kilder – med eller uden noder⁵⁷. Den er en dansk oversættelse af Luthers *Wir glauben all an einen Gott* fra *Geistliche Gesangbuchlein* 1524. Salmens musikalske og litterære forlæg er både latinsk og tysk og går tilbage til begyndelsen af 1400-tallet. Oprindeligt var salmen fra Luthers side tænkt som en treenighedssalme til Trinitatis søndag. Salmen bruger hverken Apostolikum- eller Nicænum-symbolernes jeg-form, ”credo” men vi-formen ”wir”, som Luther har fra det tyske forlæg. Malling gør opmærksom på, at det er Nicænum-bekendelsen, der kan spores i det latinske forlæg, og som har inspireret Luther til hans Trinitatis-salme. Og faktum er, at salmen i reformatorisk tysk gudstjenestepraksis efterhånden indsynges til erstatning for credo-leddet i formessen⁵⁸. I Luthers *Deutsche Messe* 1526 er salmen indsat på credoets plads⁵⁹.

Den ældste danske oversættelse af salmen findes i Danmark i *Det cristelige Messeembede på dansk*, Malmø 1528. Bogen var forfattet af Claus Mortensen, der netop var hjemvendt fra 9 måneders ophold på den lutherske præsteskole i Haderslev. På det tidspunkt og samtidig med at Fre-

55. Se Søren Sørensen : *Kirkens Liturgi*, København 1969, side 62ff. Med hensyn til trosbekendelsen videreførtes den danske middelalder-praksis med Nicænum på latin i denne overgangsperiode, i overensstemmelse med Luthers *Formula Missae* og andre tyske messeordninger fra perioden. I Niels Jespersens *Graduale* 1573 findes Nicænum stadig på latin, dog som alternativ til den lutherske trossalme *Vi tro allesammen på Gud*, som Johann Bugenhagen havde fået indført i Ordningen for Klostrene som en udløber af trosbekendelsen i Luthers *Deutsche Messe* 1526, Se S.H. Poulsen 1959, side 77.

56. Se Balslev-Clausens artikel ”Luthers salmer i Danmark”, i *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv. Ett projekt inom forskarnätverket Nordhymn*, Arcus 2008, side 324-342.

57. Om den historiske baggrund for trosbekendelsen som liturgisk led, se Ole Brinth et al. (ed.) (2005), bd. I, side 53-55.

58. Se Anders Malling: *Dansk Salmehistorie*, København 1966, bd. 5, side 141-142.

59. Se ibid. side 143.

derik I afbrød forbindelsen med Vatikanet, havde hertug Christian i Slesvig indskærpet, at alle præster i Haderslev og Tørring len med i alt 60 nord-slesvigske sogne skulle afholde gudstjeneste på dansk⁶⁰.

Claus Mortensen-citatet af trossalmen ovenfor er hentet lige efter evangelielæsningen i hans *Messeembede*⁶¹ og er et eksempel på, hvorledes den lutherske salmepraksis forsigtigt er ved at vinde indpas i Danmark - også med trykte melodier for øje. De manglende noder i Claus Mortensens *Messeembede* tyder på, at præsten selv har skulle indsætte dem. Bogen er dermed ikke bare et resultat af Mortensens studieophold på den lutherske præsteskole i Haderslev men skal også ses i lyset af, at hertug Christians beslutning om indførelse af en dansk luthersk gudstjenesteordning med salmesang i Slesvig også har vundet gehør i Malmø. Få år senere skulle den lutherske hertug fra Slesvig blive kronet som Danmarks Christian III.

Forinden måtte landet dog igennem en dramatisk borgerkrig. Optakten til reformationens gennemførelse i Danmark blev efter Frederik I's død i 1533 præget af mange klassemæssige, økonomiske, politiske og religiøse interessekonflikter. "Grevens fejde" fandt sted 1534-1536 med den fængslede katolske Christian II i kulissen (på Sønderborg Slot) og den nordtyske greve Christoffer af Oldenburg på den ene side og den lutherske hertug Christian fra Slesvig og dennes feltherre Johan Rantzau på den anden side som nogle af de vigtigste politiske og militære aktører. Borgerkrigen endte med, at hertug Christian til sidst underlagde sig magten i hele landet undertagen i København, der dog efter et års belejring endelig gav op. I august 1536 kunne hertug Christian ride ind i et besejret København som Danmarks kommende konge, Christian III, der kom til at regere indtil 1559.⁶²

Da hertug Christian er kommet til magten som kong Christian III, placerer han hele skylden for den afsluttede borgerkrig på landets katolske biskopper, som han dermed med retsgyldig grund afsætter. Biskoppernes godser og jorder inddrages til kongemagten (staten).

Realiseringen af reformationen i Danmark sker gennem en række store begivenheder:

60. Se ibid. side 144 og Schwarz Lausten 2004, side 107-109.

61. Se også S.H. Poulsen 1959, side 25.

62. Se Schwarz Lausten 2004, side 123-125. Se også → <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/grevens-fejde-1534-36/>

- Kongeparret salves og krones i Vor Frue Kirke, 12. august 1537
- *Den danske Kirkeordinans* underskrives af kongen, d. 2. september 1537
- Johann Bugenhagen indvier 7 nye lutherske biskopper (superintendanten) i Danmark, herunder Frands Wormordsen og
- Københavns Universitet genåbnes d. 9. september 1537 med Wittenberg Universitet som forbillede og Det Teologiske Fakultet som det vigtigste.⁶³

Danmarks politiske system er nu fuldstændig ændret, idet magten i landet ikke længere er delt mellem konge og kirke. Kirken opretholder ganske vist sin hidtidige indre struktur med biskopper, domkapitler, provster og sognepræster⁶⁴, men kirken har som institution mistet sin direkte politiske indflydelse. Biskoppernes magt er stækket, fordi de ikke længere kan sidde i rigsrådet, hvor nu kun konge og repræsentanter for adelen har sæde.⁶⁵ I slutningen 1200-tallet opstod rigsrådet, der var et råd bestående af repræsentanter for landets gejstlige og adelige stormænd. Rigsrådets opgave var at rådgive kongen og hjælpe denne med at regere. Medlemmerne af rigsrådet udnævntes af kongen og udnævnelsen var normalt for livstid. Indtil reformationen i 1536 var det danske rigsråd ledet af ærkebissen af Lund. Efter 1536 er det kongen, der er den stærkeste part i rigsrådet. Størst magt havde rigsrådet i Frederik 1.s regeringsperiode, men også i den sidste tid af Christian 4.s regeringsperiode havde rådet stor indflydelse. Kirken er ændret til en fyrstekirke med kongen som overhovede, og kongen har fremover indflydelse på langt flere moral- og samfundsspørgsmål end det var tilfældet mens magten var delt mellem konge og kirke.⁶⁶ Christian III iværksætter en slags moderne kommissionsarbejde for at få udarbejdet en ny kirkelig grundlov, *Kirkeordinansen* 1537, der formuleres af ham selv⁶⁷ under rådgivning af den lutherske teolog Johann Bugenhagen og godken-

63. Se Martin Schwarz Lausten: *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke – Kongekirke – Folkekirke*, København 1999, side 38ff og Schwarz Lausten 2004, side 128.

64. Jfr. Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/historiske-perioder/adelsvaelden-1536-1660/kirkepolitik-og-moralpolitik/>

65. Se bl.a. → http://denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Samfund/Centraladministrationen/rigsr%C3%A5d

66. Se Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/historiske-perioder/adelsvaelden-1536-1660/kirkepolitik-og-moralpolitik/>

67. Se mere herom i *Den danske Kirkeordinans* 1539. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz-Lausten, Akademisk Forlag 1989 samt Finn B. Andersens danske webudgave → <http://www.lutherdansk.dk/trellix/id134.htm>

des af Luther i Wittenberg. Hverken Luther selv eller hans nære medarbejder Philipp Melanchthon havde mulighed for at komme til Danmark. Derfor inviteredes Johann Bugenhagen, der var ekspert i at udforme kirkelig lovgivning.⁶⁸

Det nye forhold mellem konge og kirke betød dog ikke, at kongen (og rigsrådet) opfattedes som en rent verdslig myndighed. Den verdslige konge var en kristen øvrighed, der skulle styre landet i ansvar overfor Gud⁶⁹. Kongen styrer således den liturgiske lovgivning men kan rådspørge gejstligheden. Folket er derimod udelukket fra liturgiske anliggender, dog kan gejstligheden, når den bliver adspurgt, tage hensyn til menighederne, som den repræsenterer⁷⁰.

Trossalmen *Vi tro allesammen på en Gud* er foreskrevet i *Den danske Kirkeordinans* 1537 lige efter evangelielæsningen⁷¹. *Kirkeordinansen* blev som nævnt det første lovdokument, der fulgte i kølvandet på reformationens indførelse i Danmark. I 1539 fulgte en oversættelse på dansk af Sjællands biskop Peder Palladius. *Ordinansen* var først og fremmest en evangelisk-luthersk kirkeordning, der afløste den romersk-katolske kanoniske lov og som samtidig udstak retningslinjerne og bekendelsesgrundlaget for den ny gudstjenesteordning i Danmark. Ordningen anviste bl.a. 7 grundlæggende skrifter, som enhver præst skulle være bekendt med, heriblandt Melancthons *Apologi for den Augsburgske Bekendelse*. Desuden en række forhold omkring ceremonier, skoler, diakoni, biskopper og provster samt kirkens forhold til Norge⁷². *Kirkeordinansen* var dog stærk mangelfuld hvad angik præcise anvisninger af liturgisk og kirkemusikalsk stof. I forsøget på at slå bro mellem købstædernes og landsogdenes liturgiske praksis gav den præsterne meget frie hænder til at vælge mellem latin og dansk - mellem romerkirkens gregorianske melodistof på latin og den evangelisk-lutherske salmesang på dansk. I praksis var det således stadig tilladt at bruge romermessens gudstjenesteskabelon, udelukke det katolske nadverafsnit og supplere med danske fællessalmer.⁷³ Men det stod også præsterne frit for evt. at vælge en fuldstændig dansk salmemesse i overens-

68. Se Schwarz Lausten 1999, side 38.

69. Se ibid. side 39.

70. Se C.T. Engelstoft: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark*, København 1840, side 23.

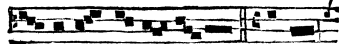
71. Se Finn B. Andersens danske webudgave → <http://www.lutherdansk.dk/trellix/id134.htm>

72. Se ibid. loc.cit.

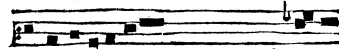
73. Se også Nils Schiørring: *Musikkens Historie i Danmark*, Politikens Forlag 1977, bd. 1, side 98.

stemmelse med biskop Frands Wormordsens *Haandbog om den rette evangeliske Messe* fra Malmø 1539. Karakteristisk for Kirkeordinansens gudstjenesteforskrift er ordningens sidste passus: „Men her må præsten dog selv bestemme det hele”.⁷⁴

**Symbolum Nicenū, et liben Credo paa
danſke vinklen ſcolemeſter eller hørt
ſkal begynde. In ſummis feſtis.**

**Credo in vnum deum, Patrem et
In dominis diebus.**

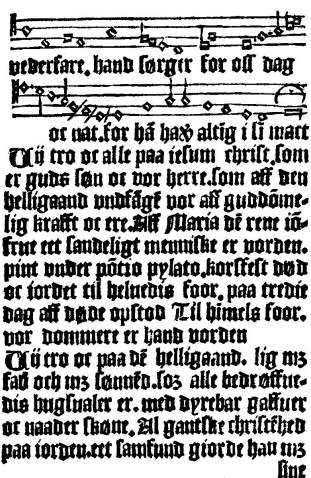
**Credo i vnu deuſor^o vſeq^o. P^oter
omnipotentem factore^o celi et terre. vi-
ſibilem omniū et inuiſibilem. et i vnu
dūm n^om i^oſum chriſtum filium dei
vni^ogenitū. et ex patre natū ante omnia
ſecula, deum de deo, lumen de lumine,
deum verum de deo vero. Genitū non
factum, conſubſtantiale patri, per quē
omnia facta ſunt. Qui p^opter nos ho-
mines et propter noſtrā ſalutem de-
ſcendit de celis, et incarnat^o eſt de ſpi-
ritu**

Faksimile fra Frands Wormordsens *Haandbog om den rette evangeliske Messe*, Malmø 1539 viser de to (doriske⁷⁵) Credo-intonationer på latin (en til brug på hverdage, feriale, en anden til brug på helligdage, solemne). Her gengivet efter S.H. Poulsen 1959⁷⁶. Endvidere anvises den lutherske trossalme, *Vi tro allesammen på en Gud* på dansk, se herunder.

74. Se Schwarz Laustens Ordinans udgave, side 173, "Men her raader tieneren dog ſielff alt ſammen."

75. En af tidlig musiks såkaldte "kirketonearter", der adskiller sig fra de senere dur- og mol-tonearter.

76. Se S.H. Poulsen 1959, side 77-78.

Faksimile fra Frands Wormordsens *Haandbog om den rette evangeliske Messe*, Malmö 1539 viser det tidligste danske nodetryk med den lutherske trossalme *Vi tro allesammen på en Gud*. Her gengivet efter S.H. Poulsen 1959. Trossalmen på dansk følger umiddelbart det latinske credo, se ovenfor. Melodien er baseret på Walther 1524, se Henrik Glahns afsnit om ”Messehåndbogernes Melodistof” i S.H. Poulsen 1959, side 136-137. Glahn bemærker, at Wormordsens version af trossalmen danner forlæg for Niels Jesperssens version i hans *Graduale* fra 1573. Se også S.H. Poulsen 1959, side 137. Samt Holger Villadsen: ”Nikænum i dansk liturgisk tradition”, i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 2008/01, side 11.

Mens den tidligere omtalte lutherske prædikant Claus Mortensen var blevet uddannet ved præsteskolen i Haderslev før han virkede som reformator i Malmø⁷⁷, var Frands Wormordsen tidligere karmelitermunk og elev af den katolske teolog og universitetslektor Poul Helgesen⁷⁸ i dennes karmeliterkloster i København⁷⁹. Som nyvalgt luthersk biskop i Lund fik han som nævnt udgivet sin *Haandbog* i Malmø, der bliver den første mere detaljerede publikation med salmer og liturgisk sang udgivet efter reformationens gennemførelse i Danmark. Som det fremgår af musikeksemplerne ovenfor, anvises den lutherske trossalme først efter anvisning af de to Credo-intonationer. *Haandbogen* levner således – helt i overensstemmelse

77. Se Schwarz Lausten 2004, side 109.

78. I sin Skibby-kronike kunne Poul Helgesen ikke skjule sin store vrede og skuffelse over den frafaldne karmeliterelev, når han udtalte at Frands ”var med hensyn til meninger, anskuelser, iver og sindsstemning endnu slettere, mere forbryderisk og skamløs end alle andre”. Han var dum og ”en træl af sin æresyge”. Se Schwarz Lausten 2004, side 120.

79. Se Schwarz Lausten 2004, side 117-118.

med *Kirkeordinansen* - fortsat plads til enkelte latinske sange.

Også johanniter-munken Hans Tausen kom til at spille en vigtig rolle omkring reformationens indførelse i Danmark. Tausen var uddannet i København, Rostock, Louvain og Wittenberg og havde et tæt forhold til både reformkatholicisme og lutherdom. Efter sine studier i udlandet begyndte han i 1525 at forkynde evangelisk i Viborg, blev som følge heraf ekskluderet af johanniter-ordenen, men opnåede beskyttelsesbrev af Frederik I, så han kunne fortsætte sin lutherske prædikenvirksomhed.⁸⁰

Hymnologisk forskning har tilskrevet Hans Tausen *En Ny Psalmebog* 1553⁸¹, som synes at være en forøget udgave af *Psalmebog* 1544⁸² og som indeholder en slags opsamling af danske reformationssalmer fra Malmø samt oversatte salmer fra Wittenberg-salmebogen 1529, som Luther selv havde været redaktør for⁸³.

Salmebogens 52 salmer følger kirkeårets perioder, og hele 23 salmer kan betegnes som faste, liturgiske salmer. Men udover salmerne indeholder bogen også en mere detaljeret gudstjenesteordning, formentlig som følge af *Kirkeordinansens* mangelfulde liturgiske anvisninger⁸⁴. Tausens gudstjenesteordning bekræfter imidlertid de liberale liturgiske forhold, der herskede under introduktionen af den danske evangelisk-lutherske kirke. Mens *Kirkeordinansen* kun havde tilladt et begrænset antal traditionelle romersk-katolske melodier (sekvenser), anviste Tausens salmebog både Præfationen og et større antal sekvenser i gudstjenesten, hvilket ikke gav anledning til nogle protester. Formentlig som følge af, at Christian III's teologiske rådgiver og medforfatter til *Kirkeordinansen*, Johann Bugenhagen tidligere havde levet på plads til en både dansk og latinsk sprog liturgi⁸⁵ i et skrift fra 1535 om klosterordningen, *Pia et veres catholica et consensiens veteri*⁸⁶.

Selvom den lutherske konfessionssalme *Vi tro allesammen på en Gud*

80. Se Schwarz Lausten 2004, side 113.

81. Se Niels Knud Andersens faksimileudgave, Universitets-Jubilæets danske Samfund, Akademisk Forlag 1983

82. Se Kjærgaard 2003, bd. I, side 64.

83. Se *ibid.*, bd. I, side 65.

84. Se S.H. Poulsen 1959, side 39.

85. Se *ibid.* loc.cit. Se også Marie Christensen : *Hans Tausen, fra Birkende til Ribe*, G.-E.C.Gads Forlag 1942 samt → <http://www.oocities.org/heartland/estates/5640/salmebog.htm>.

86. Se mere herom i Schwarz Laustens udgave af *Den danske kirkeordinans 1539*, 1989. Se også Schwarz Lausten : *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, Forlaget Anis 2011, side 130.

er blevet kritiseret for ikke at gengive hele trosbekendelsen, idet både Himmelfarten og sædet ved Guds højre hånd mangler⁸⁷, så er det dog et faktum, at den har vundet indpas i de liturgiske bøger, som nu vinder frem efter reformationens gennemførelse herhjemme. Den findes enten gengivet eller omtalt i *Den danske Kirkeordinans* 1537, hos Wormordsen 1539 i Peder Palladius' *Visitatsbog* 1543⁸⁸, i Hans Thomissøns *Psalmebog* 1569 og i Niels Jespersens *Graduale* 1573.

Dermed kom den til at afløse det latinske Credo (Nicænum), som hidtil havde været praktiseret ved danske gudstjenester, dog ikke fra den ene dag til den anden. Selv *Kirkeordinansen* formulerer sig ikke klart på dette punkt:

„Nu vender hand seg til folcked igien, oc læss Euangelium paa danske, med denne begyndelse, disse efterfølgende ord etc. Der nest vender hand seg atter til Alterid oc begynder, Credo in unum Deum etc. Der efter siungis paa Danske Wy troe alle sammen paa een Gud etc. Her efter skal nu den wonlige predicken skee...”⁸⁹

Et efterfølgende bispemøde i København 1540 fik dog bragt klarhed over denne liturgiske usikkerhed og præciserer, at credo (trossalmen) altid skal synges på dansk og at det latinske credo (Nicænum) kun en gang imellem må synges i domkirker og bykirker.⁹⁰

Reformationstidens lutherske biskopper var politisk set frataget tidligere tiders magtposition, men alligevel kom flere af dem til at spille en autoritær og pædagogisk rolle i forbindelse med introduktionen af den lutherske liturgi og teologi i Danmark. Det gælder især Lunds biskop Frands Wormordsen og Sjællands biskop Peder Palladius. Det er allerede vist, hvordan biskop Wormordsen udgiver nedskrevne salmemelodier og liturgiske sange i sin *Haandbog*. Peder Palladius' indsats var af en lidt anden karakter. Udover sin *Alterbog* 1556, der indeholdt kirkeårets perikoper, udgav han 10 år forinden i 1546 en *Visitatsbog*, hvis hensigt var at ”omskele” danske præster og deres menigheder til den nye lutherske konfession og mentalitet.

87. Se Malling 1966, bd. 5, side 143.

88. Se Martin Schwarz Lausten: *En Visitatsbog udgivet på nydansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten*, København 2003, (note 86) samt Projekt Runebergs web-udgave → i <http://runeberg.org/visitats/>

89. Se Martin Schwarz Laustens Ordinans-udgave, side 170.

90. Se Holger Villadsen: ”Nikænum i dansk liturgisk tradition”, i Dansk Teologisk Tidsskrift 2008/01, side 11-12.

I det følgende bringes to citater fra *Visitatsbogen* som omhandler søndagens salmesang på landet, herunder afsyngning af den danske bekendelsessalme.

„Den fjerde gerning, som I bør gøre i jeres sognekirke, skal jeres sognedegn minde jer om, og det er, at I skal synge, love og takke Gud i fællesskab, mand og kvinde, ung og gammel, den ene med den anden.

Derfor må jeres sognedegn ikke synge noget på latin her i landsbyen, med undtagelse af påske, pinse og juledag, hvor han kan vise sin skoleuddannelse og lokke børn til skole. Det giver I ham bogpenge for på de dage, eller hvad I ellers plejer fra Arilds tid. På de andre søndage og helligdage i årets løb må han kun synge på dansk. Det skal være viser og salmer, som I har lært og kan synge sammen med ham og ikke andre, før han får lært jeres børn nogle nye, efter at han har gennemgået børnelærdommen med dem. Han må ikke synge danske sange med latinske noder eller kornoder, som man kalder dem. Ingen anden Glorificatz end denne Aleneste Gud i Himmerig osv. Det var den vise, som de hellige engle sang i fællesskab den nat, da vor Herre Jesus blev født ind i verden.

Nu bede vi den Helligånd, Nu er os Gud miskundelig, Vi tror alle sammen på en Gud, Af dybsens nød osv., De 10 bud, Fadervor og andre af den slags almindelige salmer, viser og andre sange bør en kristen almue lægge sig efter at lære, for Skriften befaler det. Syng, siger Skt. Poul, hellige salmer, hymner og åndelige sange, og lov og tak Gud af hjerte og mund, når I kommer sammen. Det ønsker Gud.”⁹¹

Biskop Palladius lægger i det hele taget stor vægt på lovsang som en naturlig kristelig livsyttring og sammenligner den med fuglenes spontane sang. Det er tydeligt, at Palladius' bestræbelser på dette punkt har været nødvendige, for det er nyt for befolkningen, at sang ikke kun forbindes med ”Gildehus, Gæstebud og Barsel” men også med gudstjeneste:

„Giv agt på fuglene, som flyver i luften. Sådan skal I bære jer ad. De græder ikke for fødens skyld, derfor skal I heller ikke græde, sukke eller bekymre jer for føden og gå og vride hænder, som om I ikke havde en Gud i himlen. Men hvad så? I skal bede Gud om føden eller tigge den og bagefter love og takke Gud; sådan gør de dejlige fugle os til eksempel og efterfølgelse. Min kære lille kone og mand, hvis du kan synge i dit gildehus ved gæstebud og barsel, men lader være

91. Citeret efter Schwarz Lausten-udgaven, side 73-74.

med at synge i din sognekirke, så kunne man ønske af Gud, at din mund kom til at sidde, hvor dit øre er, så man kunne se, at Gud havde hævnnet sig på dig. Det var tusinde gange bedre, at din tunge var rullet sammen i din hals, og at du for lang tid siden var blevet begravet på denne kirkegård, end at du længere skulle stå herinde og spotte Gud som svin og køer, som ikke kan synge. De går med deres næse og tryne ned mod jorden, men du og jeg går med ansigtet vendt mod himlen, så at vi altid bør love og takke Gud og være glade for, at vi kan gøre det. Der ligger så mange på deres sygeseng og kvæder jammers viser. De ville hellere end gerne stå herinde og synge og takke Gud. Men det er en anden sag med dem, som i deres barndom aldrig har lært at synge, eller som ikke har nogen stemme at synge med, eller som kan være så dårlige, at de ikke er i stand til at synge. Dem skal man bære over med for Guds skyld. Men alle de andre bør synge her i deres sognekirke, både kvinder og mænd, så det klingrer og gjalder.”⁹²

Både Christian III og hans søn Frederik II, der blev konge 1559 og regerede indtil 1588, havde generelt den holdning, at kirkens forhold i Danmark var ret trygge. Begge konger forholdt sig tolerante overfor kirkens liturgiske anliggender, blot man afstod fra åbentlyst katolske ritualer⁹³.

Frederik II tog dog dog initiativ til, at to centrale kilder i danske liturgi-historie kom til at se dagens lys. Det drejer sig om Hans Thomissøns *Psalmebog* 1569 og Niels Jespersens *Graduale* 1573⁹⁴. Begge blev udgivet på kongens ”naadigste bevilling og befaling”⁹⁵, begge kilder er med til at konsolidere den nye danske bekendelsessalme *Vi tro allesammen på en Gud* og Thomissøn bringer de to forskellige danske oversættelser af det tyske tekstforlæg, som kommer til at ledsage salmen i en række salmebogsudgaver i lang tid fremover.⁹⁶

92. Citeret efter ibid. side 75.

93. Se Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/historiske-perioder/adelsvaelden-1536-1660/kirkepolitik-og-moralpolitik/>

94. Se Det kgl. Biblioteks oversigt samt bibliografi i udvalgt → http://www.kb.dk/da/nb/tema/musikteater/musik_ved_christian_ivs_hof/koebenhavn_og_provinnsen/kirkemusik.html

95. Se Forord i *Hans Thomissøns Psalmebog*, 3. Faksimileudgave med efterskrift af Erik Dal, udg. af Samfundet Dansk Kirkesang, Poul Kristensens Forlag 1997, „...naadigste bevilling og befaling...”

96. Se Mailling 1966, bd. 5, side 145.

Thi Guds bud. 11.
 Frelst oss alle aff Syndens baand/
 De mildelig til oss seer.
 Vor Siel fri fra all vaade/
 Vi bede dig Quinde oc Mand/
 Alting vilt i oss raade/
 De giffue oss ret forstand.

**Om Troens Ar-
 tickler.**

I.

**Vi tro allesammen paa en
 Gud/ som Himmel ic.**

Om Troens

Handwritten musical notation for the hymn 'Om Troens'. The notation is on a five-line staff with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The lyrics are written below the staff. The notation includes various note values (minima, crotchets, quavers) and rests, with some notes beamed together. The lyrics are: 'røre wi hannem paa nær/ hand holder oss op vort daglige brød/ at vor Siel ey maa lide nød/ liff oc legem varer hand oc hand seer oss for at wi faa rock/ diff haffuer hand oc vel stor mact/ Thi alting er hannem underlagt. Vi tro oc saa paa Jesum Christ/ Vor Herre oc Frelseren allsommenist/ Som er Gud Faders euige Søn/ Han'.

Faksimile af *Vi tro allesammen på en Gud* fra Hans Thomissøns *Psalmebog* 1569, f. 117v. Bemærk det klare tryk med tidens såkaldte mensuralnotation og et nuanceret rytmisk forløb med brug af nodeværdierne longa, brevis, semibrevis og minima.

Trossalmen annonceres af Thomissøn i hans ritualbogsafsnit bagest i salmebogen ("Om den danske evangeliske Messe")⁹⁷.

Hans Thomissøn var domprovst i København og oprindeligt sønderjyde. Hans far, Thomas Knudsen hørte til den tidligste generation af lutherske prædikanter i det nordslesvigske hertugdømme, og både han og hans søn, Hans Thomissøn blev uddannet som magistre i Wittenberg i henhv. 1543 og 1555⁹⁸. Hans Thomissøn kaldtes som 25 årig af biskop Hans Tausen som rektor til sin gamle skole i Ribe i 1557⁹⁹, og seks år senere udnævnes han som førstepræst ved Vor Frue kirke i København og provst

97. Se Hans Thomissøns *Psalmebog*, f.371r.

98. Se *ibid.* side 15.

99. Jfr. Hans Thomissøns Forord til *Den danske Psalmebog*: "I det Aar [...] 1557 om Paasken kallede samme Mester Hans Taussen (som da vaar Superintendent i Riberstift) mig til at være en Schollemester i Ribe....".

over Smørum og Sokkelund herred. Frederik II ønskede, at Hans Thomissøn med sine usædvanlige evner som hymnolog, kirkehistoriker, melodi-redaktør, oversætter og kildekritiker skulle stå for udgivelsen af Danmarks første officielle salmebog, der skulle anskaffes til landets 1500 kirker¹⁰⁰.

Den danske Psalmebog er karakteristisk for at bringe et komplet melodiapparat til mere end 200 salmer, hvoraf ca. 150 kommer direkte fra Tyskland, andre fra Holland og Frankrig.¹⁰¹ Bogen betragtes som dansk kirkemusiks primærkilde og foreskriver en fuldstændigt gennemkomponeret luthersk salmemesse men også muligheden for på luthersk vis at fastholde en tidesangstradition (ottesang og aftensang), hvilket specielt fremgår af salmebogstillægget fra 1586, der anviser et stort antal sange til både morgen- og aftensang.¹⁰² Thomissøns *Psalmebog* er således udtryk for Frederik II's og Peder Palladius' meget frie liturgiske rammer og bestræbelser på at bruge salmesangen til at synge "det katolske ud og den nye lutherske kristedomsforståelse ind i folket"¹⁰³, men Thomissøn kan samtidig gengive ikke mindre end 50 melodier — messe- og tidesangsmelodier samt andet romersk melodistof — fra den katolske kirke, nu i dansk oversættelse.¹⁰⁴

Psalmebogens lutherske melodier er hentet fra de samme kilder, som Luther selv øsede af: middelalderviser, hymner, messeled, katolske folkesange og melodier fra franske og hollandske samlinger. Desuden en meget stor mængde nye lutherske salmer og deres melodier – nu i dansk oversættelse. Melodien til bekendelsessalmen *Vi tro allesammen på en Gud* har Thomissøn hentet fra Luthers og Johann Walthers *Geistliche Gesangbuchlein* 1524¹⁰⁵. Luthers egne forlæg til melodien synes at bygge på flere kilder og er ikke helt ukomplicerede. Dette er beskrevet indgående af den tyske musikforsker Markus Jenny¹⁰⁶.

100. Se Jørgen Kjærgaard & Peter Weincke: *Danske salme- og koralbøger. En introduktion*, Forlaget Anis, 2013, side 15.

101. Se *ibid*, side 16.

102. Se Schiørring 1977, bd. I, side 96ff.

103. Se Kjærgaard & Weincke 2013, side 15.

104. Se *ibid*, side 17.

105. Se Henrik Glahn: *Salmemelodien i dansk tradition*, Forlaget Anis 2000, side 6 og 80 (AII, 1).

106. Se *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge / Martin Luther*; vollständige Neuedition in Ergänzung zu Bd. 35 der Weimarer Ausgabe bearbeitet von Markus Jenny, Band 4, Böhlau Verlag, Köln Wien 1985.

*Ne wi met hantun bliffue/
 Vor fiere Trøsterand/
 Som off monne indledt
 Til det Forietre land. Kyrieleis.*

*Du søde Land stend off foruit/
 Ne wi maa driefe aff dit tierlighedens bryst/
 Ne wi edaff Hjerte
 Huert anden offte/
 Niet it findt vdi Christo/
 De haflue baade fred oc ro. Kyrieleis.*

*Du myperste Trøster i all vor nød/
 Hjelp at vi forinaa Dødsens spot oc tøjshed/
 Ne wi bestandig bliffue/
 Paa vor sidste ende/
 Naar vi mer Døffuden bliffue
 Om dette alende. Kyrieleis.*

Credo.

tro alle sammen paa en Gud/
 Himmels ska bere oc Jordens/Guds En sin Faders
 villie

12.

villie giørde/ paa det vi hans hørn stulle bliff ue/ hand

vil off forste vor næring/ liff oc Eid i hans beuaring/
 allind hand off vil beua re/ inter ont stal off veder
 fare/ hand for ger for off/ dag
 oc nat/ for hand hafluer allting i sin maet.

*Vi tro oc alle paa Islum Skrift/
 Som er Guds En oc vor Herte/
 Som aff den hellig Land vndfangen vaar/
 Aff Gudsdomindig træffe oc are/*

Aff

Faksimile fra Niels Jesperssens *Graduale* 1573, side 11-12. Jesperssens gengivelse af den lutherske trossalme har forkastet Thomissøns melodiske version til fordel for Wormordsens version fra 1539.

Den anden betydelige kilde i dansk kirkemusikhistorie på dette tidspunkt er Niels Jesperssens *Graduale* 1573. Niels Jesperssen var biskop på Fyen og kollega til Sjællands biskop Peder Palladius¹⁰⁷. Begge biskopper arbejder ihærdigt på at få introduceret befolkningen for den lutherske konfession, Palladius med fokus på daglig levevis og adfærd i kirken, Jespersen med fokus på den liturgiske musik og kirkesang.

Også Jesperssen videreformidler den nye bekendelsessalme, *Vi tro allesammen på en Gud* — dog ikke i Thomissøns version men i sin kollega biskop Wormordsens version fra 1539¹⁰⁸. Selvom både Wormordsen og Thomissøn formentlig har brugt det samme forlæg (Luther og Walther 1524) har de altså hver deres ”danske” version af melodien, og Jespersen fore-

107. Se *Niels Jesperssens Graduale 1573*, Faksimileudgave med efterskrift af Erik Abrahamsen (1935), Erik Dal og Henrik Glahn, Udgivet af Dansk Organist- og Kantorsamfund og Samfundet Dansk Kirkesang, København 1986.

108. Se S.H. Poulsen 1959, side 137, se endvidere Glahn i *Niels Jesperssens Graduale 1573*, side 507.

trækker at følge sin kollega. Han bruger desuden liturgien til 1. søndag i advent som højmesseskabelon og foreskriver her den lutherske trossalme lige inden prædiken.

Om Jesperssøns *Graduale* skriver Henrik Glahn :

„Gradualet er i sit indhold et i sig selv imponerende forsøg på at holde den af reformationen truede gamle latinske kirkesang i live. Men den gregorianske tradition i Danmark var på det tidspunkt allerede til dels søndret og de fleste steder fortrængt af den dansk-lutherske salmemesse, således som den var foreskrevet i Ordinansen af 1539 og udførligt beskrevet i det sidste afsnit af Thomissøns salmebog. Ikke desto mindre fortsatte Jesperssøns *graduale* med at være obligatorisk inventar i de danske kirker til langt op i det 17. århundrede, og værket tryktes i nye oplag i 1606 og 1637.”¹⁰⁹

Jesperssøn lægger således, som sin kollega i Lund, biskop Wormordsen, op til fortsat brug af den gregorianske sang på særlige helligdage. Hans gengivelse af det latinske Credo (se nedenfor) gør brug af en traditionel, konservativ svættet gregoriansk koralnotation, mens den lutherske bekendelsessalme (se ovenfor) er noteret med tidens almindelige såkaldte mensuralnotation.

Mens biskopperne Wormordsen og Jesperssøn således var ret åbne overfor den fortsatte brug af romerkirkens melodistof som alternativ til den gennemkomponerede salmemesse på dansk, fokuserede Palladius og Hans Thomissøn i deres virke mere på den mere folkelige forståelse af lutherdommen og den dansksprogede salmemesse¹¹⁰. Liturgihistorisk set har der været stort spillerum for de første 4 mest bemærkelsesværdige udgivere af liturgiske bøger til at vægte hver deres særlige svar på den evangelisk-lutherske gudstjenesteform. Der tegner sig et billede af en dansk reformatorisk gudstjenestepraksis i sit første udviklingstrin, hvor den komplette salmemesse på dansk har været dyrket på landet og salmemessen med indslag af gregoriansk kirkesang (evt. på latin) har været afholdt i købstænderne¹¹¹.

109. Se Glahn 2000, side 18.

110. Jfr. *ibid.* loc.cit.

111. Glahn bemærker dog, at det er svært at fastslå, hvordan fordelingen af de to former for liturgisk praksis reelt har fundet sted i landet. Den latinsk prægede type har uden tvivl hængt sammen med latinskole-virksomheden i købstænderne. Både Frederik II og Niels Jesperssøn ønskede dog ”at fremme endrægtighed i kirkens sang og ceremonier”, se Glahns kommentarer i *Niels Jesperssøns Graduale 1573*, side 491.

Credo.

Credo in unum Deum. Patrem omnipotentem, factorem Coeli et Terrae, visibilium omnium et invisibilium. Et in unum Dominum Iesum Christum, filium unigenitum: Et ex Patre natum ante omnia secula, Deum de Deo, Lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt. Qui propter nos homines et propter nostram salutem

Faksimile fra Niels Jesperssens *Graduale* 1573, side 48-49. Jespersen fastholder tydeligvis muligheden for i købstænderne ved særlige lejligheden at fremføre det latinsk-sprogede Credo.

Henimod slutningen af 1500-tallet tipper vægtningen af fællessalme og latinsk sproget gregoriansk sang over mod en mere internationalt præget koncerterende kirkemusikkultur med fokus på både vokal- og instrumentalmusik. Medvirkende til denne udvikling er latinskolenes virksomhed¹¹².

Vor Frue skole i København kan betragtes som eksempel på denne udvikling, som også fandt sted i andre købstæder i landet. Skolerne uddannede både sangere og instrumentalister, drengene medvirkede ved kirkens gudstjenester og kirkelige handlinger¹¹³ og repertoireet bestod af international vokal- og instrumentalmusik. Vor Frue Skoles nodearkiv i København indeholdt således musik af komponister som Andreas Hammerschmidt,

112. Se Schiørring 1977, bd. I, side 298.

113. Se Det kgl. Bibliotek → http://www.kb.dk/da/nb/tema/musikteater/musik_ved_christian_ivs_hof/koebenhavn_og_provinsen/musikundervisning.html

Johann Crüger, Johann H. Schein, Agricola og Johann Rosenmüller¹¹⁴. Det er nærliggende at antage, at denne musik har indgået i Vor Frue Kirkes musik- og gudstjenesteliv, som formentlig har dannet forbillede for andre købstæders kirkemusikliv i landet. Under alle omstændigheder kan latinskolerne over hele landet påvise større eller mindre grad af et betydeligt musikalsk repertoire.

Men samtidig med denne *internationalisering* af kirkens musikrepertoire for solostemmer, kor og instrumenter prægedes det hjemlige, *nationale* kirkeliv af forskellige teologiske diskussioner bl.a. i forbindelse med Niels Hemmingsens mere calvinistiske opfattelse af nadveren¹¹⁵. Også Philip Melanchthons modificerede lutherdom efter fransk-reformert forbillede og de vedholdende (skjulte) katolske bevægelser i Danmark prægede den teologiske debat herhjemme omkring 1600-tallets start¹¹⁶. Det konfessionelle, det bekendelsesmæssige blev anledning til en ”bekendelseskrig”, hvor det evangelisk-lutherske sejrer med en stærk betoning af det nationalsprogede islæt og en fokusering på den evangelisk-lutherske gudstjeneste som en dansk-sproget salmemesse. For første gang efter reformationens gennemførelse sættes ordet ”statskirketvang” i forbindelse med kirkelivet herhjemme¹¹⁷. Bestræbelserne på at konsolidere den evangelisk-lutherske kirke kommer til at virke som reel ”teologisk systemdannelse”¹¹⁸. Frederik II bliver i sine sidste regeringsår repræsentant for en slags centralistisk ”luthersk ortodoksi”, der ikke tåler teologiske stridigheder: ”Den fuldkomne himmelske lærdom” og ”den rene lære og enighed” var indiskutable størrelser.¹¹⁹ Ortodoksi, censur og kontrol bliver redskaber i kongemagtens jernhårde greb om befolkningen, teologerne og kirken¹²⁰, og Frederik II’s efterfølger Christian IV udtaler : „Fromhed styrker rigerne”. Teologisk systemdannelse præger landet og bekræftes af Jesper Brochmand, der i 1633 udgiver en over 9000 sider dogmatik om den rette måde at være luthersk troende på.

Den evangelisk-lutherske kirke i Danmark er således blevet offer for en

114. Se Schiørring 1977, bd. I, side 206-207.

115. Se Schwarz Lausten 1999, side 50.

116. Se Schiørring 1977, bd. I, side 295. Se også Martin Schwarz Lausten : *Philippe Melanchthon. Humanist og luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, Forlaget Anis 2010

117. Se Schwarz Lausten 1999, side 53.

118. Se Schiørring 1977, bd. I, side 295.

119. Se Schwarz Lausten 1999, side 50.

120. „et højdepunkt nåede man gennem den kgl. forordning (1645), som befalede, at der ved de enkelte sognekirker blev ansat mænd, 'som kan gå rundt med lange kæppe til at slå dem i hovedet med, som sover under prædiken.'”Citat fra Schwarz Lausten 1999, side 52.

statsdirigeret fromhed og ensretning. Og den kirkelige uniformitet håndhæves ved forskellige strafforanstaltninger fra kongemagtens side.¹²¹

I dette univers udfolder den betydningsfulde danske kirkemusiker og komponist Mogens Pedersøn sig, - som hofkomponist hos Christian IV. Mogens Pedersøn betragtes som den betydeligste danske komponist ved Christian IV's musikelskende hof, hvor han blev ansat lidt før 1600. Flere udenlandsrejser — nogle bekostet af den musikelskende konge, bl.a. til studier hos Giovanni Gabrieli i Venedig 1605 og senere også til England¹²² lærte ham den flerstemmige kormusiks kompositionsteknik, og i 1618 udnævntes han til vicekapelmester ved Christian IV's hof — en stilling, han beholdt til sin død.

Et af dansk kirkemusiks absolutte hovedværker er hans *Pratum spirituale* fra 1620¹²³. Det blev skrevet på befaling af Christian IV og tilegnet den udvalgte prins Christian V, som Mogens Pedersøn var lærer for. Værket blev trykt i København i 1620 og indeholder 31 femstemmige salmeudsættelser, danske og latinske responsorier (korsvar), en femstemmig messe og tre motetter.

De 31 salmeudsættelser bygger alle på lutherske salmer fra Hans Thomssøns *Psalmebog* 1569, ligesom mange af dem også findes i Niels Jespersøns *Graduale* 1573. Som noget helt nyt er salmerne ”pakket ind” i en femstemmig korklang, hvor de før havde fremstået som eenstemmig kirkesang. Mogens Pedersøn afslører i sin samling et stort kendskab til gudstjenestens liturgiske led, idet flere af hans satser knytter sig direkte til ledene i form af f.eks. Kyrie-, Gloria- og Credosalmer. Netop Credosalmen *Vi tro alle sammen paa en Gud* bringes her i en særlig udgave. Komponisten arbejder i sit værk undertiden med enkelte rytmiske afvigelser fra de lutherske melodikilder, hvilket kan skyldes nyere opførelsespraktiske vaner i kirken. Også satser med gregoriansk melodistof er blevet arrangeret af Pedersøn¹²⁴. Værket afspejler derfor det samme mangfoldige repertoire af katolsk og luthersk melodistof, som kunne observeres i de første liturgiske kilder lige før og efter reformationens indførelse. Salmerne i samlingen er ordnet efter kirkeåret, og der er derfor ikke tvivl om, at de er tænkt til

121. Ibid. side 52.

122. Se Knud Jeppesens udgave af værket i serien Dania Sonans, bd. I, *Kilder til musikkens historie i Danmark udsendte af Samfundet til Udgivelse af Dansk Musik*, serie 4, nr. 1, København 1933, indledningen side VI.

123. Se ibid. side VIff.

124. Se Anne Ørbæk Jensen, Det kgl. Bibliotek → <http://www.kb.dk/da/nb/samling/ma/fokus/prat.html>

liturgisk brug.

Men Mogens Pedersøns liturgiske satser kan også ses som en udløber af den internationale kirkemusikstil som blev nævnt i forbindelse med latinskolevirksomheden i Danmark: en koncerterende stil som vinder stadig mere frem indenfor den evangelisk-lutherske kirkemusik og som når sit højdepunkt med J.S. Bachs kirkekantater i midten af 1700-tallet. Her forudsættes det dog, at menigheden undertiden forholder sig passivt overfor de lutherske koralbearbejdelser, der præsenteres i enten vokal eller instrumental ikklædning. Ikke desto mindre tyder Mogens Pedersøns *Pratum spirituales* disposition på, at værket er tænkt til liturgisk brug, nu blot med det 5-stemmige kor som understøttende funktion for menighedssangen.

.v.

tro alle, salten paa di Gud.
Himmels skabere oc Jordens Guds Een sin Zibers wille gierde
paa det vi hans børn stude bliffue/had vi off forsee vor næring/ iiff oc
Giet i hans benæring/ alind had off vil beaa re unner oit
offat off vederfa re/had for ger for off dag oc
nat dag oc nat/hor hand haiffuer alting i sin mact.
tro oc alle paa 3e

V. Wi tro allesammen paa en Gud.

Wi tro al-le-sam-men paa en Gud/ Him-mels ska-be-re oc Jor-dens/ Guds Søn sin Fa-ders wil-le

Him-mels ska-be-re oc Jor-dens/ Guds Søn sin Fa-ders wil-le

Him-mels ska-be-re oc Jor-dens/ Guds Søn sin Fa-ders wil-le

Him-mels ska-be-re oc Jor-dens/ Guds Søn sin Fa-ders wil-le

Him-mels ska-be-re oc Jor-dens/ Guds Søn sin Fa-ders wil-le

gior-de/ paa det wi hans børn skul-de bliff-ue/ hand vil oss for-see vor næ-ring/ Liff oc

gior-de/ paa det wi hans børn skul-de bliff-ue/ hand vil oss for-see vor næ-ring/ Liff oc

gior-de/ paa det wi hans børn skul-de bliff-ue/ hand vil oss for-see vor næ-ring/ Liff oc

gior-de/ paa det wi hans børn skul-de bliff-ue/ hand vil oss for-see vor næ-ring/ Liff oc

gior-de/ paa det wi hans børn skul-de bliff-ue/ hand vil oss for-see vor næ-ring/ Liff oc

Faksimile fra Det kgl. Biblioteks digitale nodearkiv (forrige side) med begyndelsen af cantus stemmen fra Mogens Pedersøns 5-stemmige udsættelse af trossalmen *Vi tro allesammen paa en Gud* fra samlingen *Pratum Spirituale* 1620. Desuden citat fra Knud Jeppesens udgave af værket (ovenfor), publiceret i *Dania Sonans*, København 1933, bd. 1, side 10.

Optagelse med Ensemble Amaryllis

Note¹²⁵

Ovenstående citat af begyndelsen af Mogens Pedersøns udsættelse af bekendelsessalmen *Vi tro allesammen paa en Gud* viser sopranens eenstemmige intonation af koralen (t. 1-4) efterfulgt af femstemmig homofont dis-

125. Indspilningen af Mogens Pedersøns udsættelse af *Vi tro allesammen paa en Gud* er med *Ensemble Amaryllis* på Helikon HCD 1037 og bringes her med tilladelse fra pladeselskabet og med henvisning til at cd'en kan købes via www.helikonrecords.dk. Helikons produktion af Mogens Pedersøns *Pratum spirituale* fik en 'Grammy' som årets bedste vokalindspilning i år 2000.

poneret korsats med salmemelodien lagt i tenoren¹²⁶. Det må antages, at menigheden her sammen med tenorstemmen er blevet involveret i genemsyngning af bekendelseskoralen. Eenstemmig intonation af credoet efterfulgt af kor/menighed bringer mindelser om romerkirkens gregorianske responsoriale opførelsespraksis, hvor præsten intonerer credoet, der herefter videreføres af kor eller menighed. Bekendelsessalmen er således ikke bare blevet genstand for flerstemmig bearbejdelse - stilistisk sammenlignelig med flere af samtidens store kormestre og deres værker i Europa (Hans Leo Hassler, Michael Prætorius, Johannes Eccard) men peger også tilbage på en liturgisk opførelsespraksis indenfor romerkirken, som den danske protestantisk hofkomponist ikke ønsker at tage afstand fra. Kompositionsteknisk afslører satsen desuden påvirkning fra de første lutherske koraludsættelser, hvor melodistemmen ligeledes var placeret i tenoren¹²⁷.

Set i et bredere perspektiv kommer Pedersøns korsatser baseret på lutherske koraler desuden til at indvarsle 'motetten' som liturgisk genre i dansk gudstjenesteliv. Det er tankevækkende, at denne ny drejning af dansk liturgisk musik sker på foranledning af Christian IV's ambitioner om en international farvning af musiklivet. Uden kongemagtens befaling var *Pratum spirituale* ikke blevet til.

126. Tenoren er næstnederste stemme.

127. Dvs. i næstnederste stemme. Se bl.a. Kjærgaard & Weincke 2013, side 14.

Trossalmen under ældre enevælde og luthersk ortodoksi (1660-1784)

Paa Søndagene. 15.

O Guds Rødder, som du os, her og
lu - ja.

Efter Evangelium er Læst for Alferet.

Tro alle - sam - men
paa en Gud! Him - mels E - la - re og
Jor - dens! Guds Søn sin Fædres Vilje - gør - de! Paa
det vi hans Børn skulle bli - ve: Hand vil os for - se
vor Næ - ring! Lof og Siæl udi hans be - va - ring!
Al - tid hand os vil be - va - re! In - tet Døds Skæl os

Wdage.

46. Himindelig Psalme

Weder-fa-re! Hand før, ger for os Dag
og Nat! For hand haf-ver al-fing i sin
Magt.

2.
Vi Tro og alle paa Jesum Christ / Som er Guds Søn og vor
Fætte / Som af den hellig Ånd indfangen er / Ved Gudsminne
lig Kraft og Bære / Af Maria den rene Jomfrue Et sandt heligt
Menneske er vorden / Vint under Pontio Pilato / Krosset / Død og
Jordet / til Høvedes fæst / Paa tredje Dag hand af Døde opstod /
til Himmels fæst Vor Dominere er hand vorden.

3.
Vi Tro og paa den hellig Ånd / Ige med Fædren og med
Sønnen / Som alle bekræftedes i Nattaler er / Med dybdere Gæver
og Naader skænke Als gudske Givenskaber paa Jorden / Et Samfund
gørde med sine Døde Ved bannens vort Sønner tilgifsne vore
Mennesker skulle alle opstode Efter dette Elende Et nyt Levet
er os bered i Hellighed og til evig Tid.

Der paa naar Præsten gaar i Prædikestolen /
Et eller To Vers / som her efter hos hver Søndag
og hellig Dag naar antaget.

Første Evangelium Læses af Prædikestolen /
Hva Jule og til Rødmisse en gang
Men i Jule hellige Dage tre gange

Det første Vers af

Et

Vi tro allesammen på en Gud. Faksimile fra Kingos *Graduale* 1699, side 15-16. I indspilningen
forneden er tilføjet generalbassats på baggrund af stilen i Kingos *Åndelige Sjungekor*, se også
side 44.

► Optagelse : Gl. Holte kirke

De liturgiske og kirkemusikalske forhold i løbet af 1500-tallets før- og efterreformation blev - som det er beskrevet - behandlet med stor tolerance og fleksibilitet, hvor der fra både kongemagtens og biskoppernes side blev udvist betydelig forståelse for forskellige fortolkninger af den evangelisk-lutherske gudstjenesteform, ofte iblandet ingredienser fra tidligere tiders romersk-katolske kirkesang på latin eller dansk. Mod århundredets slutning fører den hjemlige teologiske debat og diskussioner om den rette konfession imidlertid til betydelige stramninger og kontrol med kirkens forhold og dens menigheder. Den lutherske ortodoksi og uniformitet er kommet for at blive i lang tid fremover.

Ved enevældens indførelse i 1660¹²⁸ og *Kongelovens* vedtagelse i 1665¹²⁹ pålægger kongen sig selv sin bekendelse til Confessio Augustana, han skal endvidere arbejde for rigets udelelighed (Danmark-Norge) og har samtidig pligt til at holde den danske befolkning fast ved den rene og uforsfalskede evangelisk-lutherske tro. Kongen "tilbydes" riget som et arverige. Adelens magt, privilegier og skattemæssige fordele annulleres, og rigsrådet nedlægges. Kongen betragtes som "guddommelig", og han behøver ikke kronens af nogen. Kongen kan dermed bestemme alt, han er enevældig. *Kongelovens* første artikel lyder: „Den bedste begyndelse til al ting er at begynde med Gud." *Kongeloven* bliver enevældens første lovdokument og kommer til at legitimere centraliseringen, ensretningen, uniformiteten i hele riget (dvs. Danmark og Norge). Og enevældens strukturalisme og uniformitet håndhæves med både magt og tvang.

Kongens magt er i forhold til tidligere dermed voldsomt udvidet. Kongen styrer embedsmænd i kirken (visse områder lægges dog ud i "kollegier", ministerier), kirke og skole bliver administreret fra regeringskontoret, det såkaldte "Danske Kancelli". Præster og biskopper kan ikke længere vælges af menighederne, men skal vælges af kongen. Præsterne bliver desuden pålagt en række nye praktiske opgaver såsom skatteudskrivning, befolkningstælling osv. Men kirkens samlede økonomi administreres af kon-

128. Se Århus Universitet → http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/enevaeldens-indfoerelse-1660-1661/?no_cache=1&cHash=fcc6c858c185ba56365f93c7b37d2e29

129. Se Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/-kongeloven-1665/>

gen.¹³⁰

Den verdslige og kirkelige lovgivning blev i de første tiår af enevælden på Christian V's initiativ udsat for reformer og førte i 1683 til enevældens andet store lovdokument, *Danske Lov*. Om kirken siges her, at den hviler på Bibelen, den apostolske, nicænske, athanasianske trosbekendelse, den augsburgske bekendelse (1530) og Luthers lille katekismus. Disse bekendelsesskrifter ligger stadig til grund for den danske folkekirke.¹³¹

Som en udløber af det enevældige lovstof og dets uniformitetstanker fulgte snart nogle kirkeordninger, der skulle få meget stor betydning for udviklingen af kirkens liturgi og musik. Det drejer sig om *Kirkeritualet* 1685, der bygger på ensretning (uniformitet) af gudstjenestelivet i Danmark og Norge og biskop Hans Baggers *Alterbog* 1688 (med kollekter, tekster og ritualer).

Christian V's formuleringer i *Kirkeritualet* 1685 levner ingen tvivl om viljen til uniformitet og konsekvenserne for afvigelse under strafansvar :

„Danmarks Og Norgis Kirke-Ritual.

Vi Christian den Femte, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Dytmersken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst

Gjøre hermed for alle vitterligt, at, eftersom Vi for nogen Tiid siden allernaadigst have anbefalet nogle af de Fornemste af Geistligheden her udi vort Rige Danmark, at de et Ritual, efter den Formældning og Anledning, som udi Voris forhen allernaadigst udgange Danske Lov dertil givis, allerunderdanigst skulle forfatte og derudi indføre alt hvis, som til Guds Tienestis Forretning og Kirke-Ceremonierne udi Vore Riger Danmark og Norge henhører og Loven, enten ikke egentlig vedkommer, eller ej omstændeligen derudi ommældis; Og samme saaledis forfattede Verk, som siden efter Voris allernaadigste Befalning af en deel Voris Raad ydermere er vorden igiennemseet, og af Os allernaadigst samtykt, nu endelig haver naaet den Fuldkommenhed, at det ved offentlig Tryk er forfærdiget; Da byde og befale Vi hermed alle vore kiere og tro Undersaatter udi vore Riger Danmark og Norge, Geistlige og Verdslige, baade i de Danske saavel som Tydske Menigheder, at de sig efter dette Ritual udi alle Maader allerunderdanigst og hørsommeligst rette forholde under Straf, som vedbør.

130. Se Schwarz Lausten 1999, side 52-55.

131. Se ibid. side 55. Se også → <http://www.folkekirken.dk/om-troen/at-vaere-kristen/trosbekendelse/bekendelsesskrifter>

Givet paa vort Slot Kiøbenhavn den Fem og Tyvende Julij Aar
 efter Christi Fødsel Et Tusind Sex Hundrede Firesindstve og Fem,
 voris Regærings Sextende.”¹³²

Det er en anden ånd der hersker her i forhold til *Kirkeordinansens* sidste gudstjenestepassus : „Men her må præsten dog selv bestemme det hele”¹³³.

Martin Schwarz Lausten har gjort opmærksom på, at der samtidig med optakten til dette meget påfaldende magt-indgreb fra kongemagtens side overfor kirkelivet udvikles et bemærkelsesværdigt fromhedsliv og en rig salmekultur i Danmark. Gejstlighedens bekymring over uniformitets-udviklingen kan bl.a. aflæses af professor, senere biskop Hans Wandals store kirkeret, *Jus Regium* 1662-1672 (Kongernes Ret), der på den ene side respekterer den enevældige konges guddommelige oprindelse men på den anden side også understreger gejstlighedens åndelige ansvar og myndighed på Kristi vegne. En bekymring der dog ikke blev delt af kongemagten.¹³⁴

Kirkeritualet foreskriver under højmessen et stort antal salmer på dansk, ofte med særdeles mange vers. Nadverordningen er beskrevet i et særskilt afsnit i *Kirkeritualet*¹³⁵. Salmesangen skulle på landet bæres af degnen, i byerne af orglet, hvis rolle ellers var præ- og postludium. Det er i øvrigt første gang i dansk liturgi-historie at orglet nævnes som en aktiv partner i fejring af gudstjenesten. Mht til salmesangen foregik den efter såkaldt 'alternativ'-praksis, dvs. uakkompagnerede sungne salmevers vekslede med koralspil på orglet. Senere akkompagneres salmesangen hele vejen igennem, jfr. spredte antydninger i 1600-tallet.¹³⁶

Det helt nydannende ved *Kirkeritualet* 1685, der i de følgende næsten 300 år formelt var det eneste autoriserede højmesseritual i Danmark var, at den gennemkomponerede salmemesse på dansk ikke længere tillod liturgiske led med gregoriansk sang på hverken dansk eller latin. Desuden var nadveren ikke et obligatorisk led i højmessen men betragtedes som et valgfrit tillæg på linje med dåben. Disse indgreb kom til at betyde, at tidligere Graduale- og Alleluja-led, som byggede på romerkirkens gregorianske melodistof nu skulle erstattes af salmer efter frit valg.

132. Her citeret efter Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/leksikonog-kilder/-vis/materiale/danmark-og-norges-kirkeritual-1685/#indhold1>

133. Se tidligere vedr. *Den danske Kirkeordinans*.

134. Se Schwarz Lausten 1999, side 54-55.

135. Nemlig i *Kirkeritualets* kapitel 5, se Finn B. Andersens web-udgave.

136. Se Schiørring 1977, bd. I, side 297 og <http://lutherdansk.dk/Web-Kirke-Kirke-ritualet-%201685/Web-Kirke-ritualet%201685/Kirkeritualet%20web-udgave.htm>

Biskoppen og salmedigteren Thomas Kingo (1634-1703) havde en væsentlig andel af ansvaret for udformningen af denne nye gudstjenesteordning, som også skal ses som en udløber af implementeringen af *Danske Lov* 1683¹³⁷. Enevoldsmagten bestræbelser på orden og ensretning skulle i forlængelse af *Danske Lov*, *Alterbogen* og *Kirkeritualet* desuden munde ud i en ny salmebog med ens indretning og fælles indhold for kirken i både Danmark og Norge. Christian V ønskede en salmebog, som videreførte en stor del af de lutherske kernesalmer men desuden indoptog nye salmer. Thomas Kingo var oplagt at pålægge denne opgave, ikke mindst efter hans store arbejde med religiøse sange til privat andagtsbrug, de såkaldte *Åndelige Sjungekor* 1674/1681¹³⁸. Disse er blevet betegnet som ”dansk barokpoesis store monument og anslår i mere end én henseende en ny tone i dansk salmesang”¹³⁹. Kingo selv var klar over, at nogle måske kunne tage anstød af karakteren i melodierne til de religiøse sange, der byggede på tre danske samlinger med hyrdeviser udgivet af Søren Terkelsen 1648-1654 under navnet *Astree Sjungekor*. Men Kingo afviser denne kritik i sin fortale til første part af *Sjungekoret* udfra det faktum, at det jo ikke var noget nyt, at de gamle salmemelodier bestod af ”allehånde Melodier, end også af lystige og Verdslige Toner”, skriver Kingo. Den nye salmetone bygger på baroktidens generalbaslede ariemelodier, der var udsprunget af en harmonisk tankegang. Dette faktum er interessant, hvis man skal forestille sig, hvorledes melodierne til Kingos følgende store *Nye Forordnede Kirke-Psalmebog* med melodisamlingen (uden akkordangivelser) *Graduale* kan være blevet akkompagneret i danske kirkerum¹⁴⁰.

Som salmeprojekt forestillede Kingo sig en to-bindes salmebog, hvoraf det første bind, *Vinterparten* 1689 nåede at udkomme, men straks herefter blev tilbagekaldt af kongen. Denne dramatiske begivenhed satte midlertidigt en stopper for Kingos salmeprojekt, men i 1696 nedsattes Danmarks første salmebogskommission, hvis arbejde førte til, at Kingo i 1699 fik ud-

137. Se Århus Universitet → <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/-danmark-og-norges-kirkeritual-1685/>.

Kingos sæde i ritualkommisionen fra 1682 fremgår bl.a. af F.J. Billeskov Jansens artikel i Dansk Biografisk Leksikon → http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kirke_og_tro/Biskop/Thomas_Kingo

138. Findes udgivet i udgaven *Thomas Kingos Samlede Skrifter*, bind VII, ved Nils Schiørring.

139. Se Henrik Glahn's behandling af Kingos *Aandelige Sjungekor*, Glahn 2000, side 22.

140. Interessant er i denne sammenhæng studiet af Kingos harmoniske sprog i *Aandelige Sjungekor* I-II, præsenteret af Nils Schiørring i *Thomas Kingo, Samlede Skrifter* udgivet af Hans Brix, Paul Diderichsen, F.J. Billeskov Jansen, Bd. VII, *Melodikommentarer og Melodiudsættelser*, Ejnar Munksgaard, København 1945.

givet sin *Den Forordnede Ny Kirke-Psalmebog* og et tilhørende *Graduale* med melodierne til salmebogen¹⁴¹.

Kingos *Psalmebog* og *Graduale*¹⁴² bliver *Kirkeritualets* første salmebogsværk til brug i en gudstjenesteform, hvis karakter er fundamentalt forskellig fra reformationstidens. Den mere liturgisk bevidste form, som havde kendetegnet reformationstidens danske salmemesse var nu med *Kirkeritualet* blevet kraftigt nedtonet. Det meget voldsomme antal danske salmer (7 før og 5 efter prædiken) i en højmesse med altergang og med fokus på en (lang) prædiken gjorde gudstjenesten unødigt ”tung og uoverskuelig”. Menigheden reagerede ved at enten at komme et stykke ind i gudstjenesten eller forlade kirken efter prædiken. Dermed blev den liturgihistoriske udløber af romermessens organiske rationale og reformationstidens ide om at lade salmemessens ene liturgiske led vokse frem af det andet fra begyndelse til ende, svær at få øje på¹⁴³.

Enkelte sekvenser på dansk som f.eks. *Nu bede vi den Helligånd* blev dog bevaret, i overensstemmelse med anvisningerne hos Thomissøn og Jespersen. Også trossalmen *Vi tro allesammen på Gud* fungerede stadig som en liturgisk salme, for så vidt som den erstattede Credo, påbegyndtes af præsten efter evangelielæsning og videreførtes som fællessalme af menighed og orgel¹⁴⁴. Men Kingos *Graduale* er kun et ’graduale’ for så vidt som bogen gennem hele kirkeåret er disponeret efter gudstjenestens liturgiske forløb. De oprindelige gregorianske liturgiske sange¹⁴⁵, som normalt hører hjemme i et *Graduale*, som det var tilfældet f.eks. i Niels Jespersens *Graduale* 1573, var derimod bortredigeret hos Kingo.

Kaster man et blik på nodebilledet af trossalmen hos Kingo, er det straks tydeligt, at der er tale om en levende melodi-linje med mange forskellige nodeværdier (semibrevis, minima og semiminima). Enkelte steder har Kingo også indført taktstreger, f.eks. i begyndelsen af linje 2 efter ordene ”paa en Gud/”.

I forhold til Hans Thomissøns gengivelse af melodien har Kingo flere

141. Om *Gradualets* tilblivelse se Erik Norman Svendsen: ”Thomas Kingos *Graduale*, En salmehistorisk introduktion”, *Thomas Kingos Graduale* 1967, side 1-11.

142. Faksimileudgave *Thomas Kingos Graduale* udgivet af Samfundet Dansk Kirke med efterskrift af Erik Norman Svendsen og Henrik Glahn, Odense 1967.

143. Om hele *Kirkeritualets* liturgiske indretning se Søren Sørensen 1969, side 76-81.

144. Se Finn B. Andersens web-udgave <http://lutherdansk.dk/Web-Kirke-ritualet%201685/-Web-Kirke-ritualet%201685/Kirkeritualet%20web-udgave.htm>

145. I forordet til sit *Graduale* omtaler Kingo den efterhånden forsvundne gregorianske sang på latin som „...dend Latinske Munke-Sang og Munke-Skraal”, se faksimileudgaven, side 2.

”instrumentale udpyntninger”¹⁴⁶, men er ellers troværdig i forhold til sin kilde. Det lå da også i Christian V’s kommisorium, at Kingo skulle gengive de lutherske kernemelodier så troværdigt som muligt. I modsætning til *Sjungekorene* har *Graduale*-melodierne ikke nogen nedskreven basstemme med becifring. Derfor synes mange af melodierne i *Gradualet* da også nærmest at ”råbe på” en tilføjet basstemme med becifring, „en basstemme som kunne være styrende for udførelsen, således som Kingo bragte melodierne i *Sjungekorene*.”¹⁴⁷

Dette er det sidste billede af trossalmen i enstemmig udformning. Fremover bringes koralen i generalbassats eller som firstemmig udskreven koral.

De hidtil behandlede salme- og melodikilder i adelsvælde, reformation, ældre enevælde og luthersk ortodoksi har i en vis forstand kunne afkodes liturgisk, eftersom det udfra kildernes disposition har været muligt at aflæse kirkeår og liturgi. Kingos *Psalmebog* og *Graduale* er ingen undtagelse, for så vidt som begge bøger afspejler *Kirkeritualets* indretning. Kingo er og bliver repræsentant for enevældens strukturalisme og uniformitet, idet hans salmer og melodier er tilpasset forskrifterne i kongemagtens repræsentative kirkeordning, *Kirkeritualet*, der som nævnt kun i beskedent omfang er udtryk for klassiske luthersk liturgi.

Beskæftigelsen i den følgende tid herhjemme med forskellige tyske pietistiske bevægelser skal ses som en reaktion mod den ældre enevældes upersonlige og centralistiske uniformitet. Og pietismen kommer til at gøre sit indtryk, ja selv hos kongemagten. Der etableres forskellige missions- og forsamlingsaktiviteter, som igen fører til reaktioner og stridigheder mellem pietister og ikke-pietister. Christian VI, der selv blev en ivrig tilhænger af pietismen, ville dog ikke tillade, at denne gav anledning til magtkampe og stridigheder. Det blev derfor forbudt at mødes og udveksle frie fortolkninger og diskussioner om kristendommen uden tilstedeværelse af en sognepræst. Pietismens rette udlægning skulle med andre ord ikke overlades til lægfolket. Dermed er det frie ord og den folkelige fromhed lagt i lænker af kongemagten og forsvinder først ved Grundlovens indførelse i 1849. Disse lænker førte naturligvis til endnu flere reaktionsmønstre og en stærk lyst til at kritisere autoriteterne med opfordring til at demonstrere sin tro i ”kristelige gerninger”, privat såvel som offentligt¹⁴⁸.

146. Dvs. små figurer i hurtige nodeværdier, som egner sig bedre til instrumental end vokal udførelse.

147. Se Glahn 2000, side 25.

148. Se Schwarz Lausten 1999, side 59-69.

I denne brogede tid optræder tre interessante kilder, som er relevante i denne sammen-hæng: Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* 1738 og hans *Psalmebog* 1740/42 samt den tilhørende *Choralbog* 1764 af F.C. Breitendich.

Hofpræsten, senere biskop Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* 1738¹⁴⁹ blev skrevet på Christian VI's befaling og indholdt en gennemgang af både Luthers *Katekismus* og den tyske pietist Philip Jakob Spencers udlægning af den. Pontoppidans katekismus-udlægning blev skrevet i forbindelse med konfirmationens indførelse i Danmark og Norge i 1737 og er en af de bøger, der er blevet trykt i flest eksemplarer i dansk kirkehistorie. Den blev autoriseret af hele tre konger, Christian VI, Frederiks V og Christian VII til brug i alle landets kirker og skoler.

Derimod fik Pontoppidans anden bemærkelsesværdige udgivelse, hans pietistisk prægede *Psalmebog* 1740, som skal forstås som en udløber af *Sandhed til Gudfrygtighed*, ikke den samme udbredelse. Salmebogen blev mest brugt i hofkredse og fik af samme grund øgenavnet "Slotssalmebogen". Men salmebogen er interessant, fordi den ikke - som det tidligere er set - er disponeret efter kirkeår og liturgi, men dogmatisk tematisk anlagt, dvs. indrettet efter Pontoppidans "Saliggørende sandheder"¹⁵⁰. Salmebogen, som også indeholdt et nodebilag med melodier til de nytilkomne salmer, må betragtes som et hymnologisk kompromis mellem klassisk-luthersk salmetradition og pietistisk nybrud herhjemme. Alle Kingos salmer fra hans *Ny Forordnede Palmebog* (der i stor udstrækning byggede på Thomissøn) var således videreført, men derudover bragte Pontoppidan 260 nye salmer, hvoraf de ca. 85 var skrevet af Hans Adolph Brorson.

Pontoppidans *Psalmebog* var således tænkt som en slags "udvidet" Kingo-salmebog med nye pietistiske, eenstemmige melodier, baseret på den tyske komponist Freylinghausens melodisamlinger, bragt i et særskilt tillæg. Det var først og fremmest Brorson, der i sine salmehefter, de såkaldte *Tønderhefter* fra 1732-35, som senere kom til at indgå i hans store salmesamling *Troens rare Klenodie* fra 1739-47, havde lanceret Freylinghausens pietistiske melodier herhjemme. Brorson lod ikke disse melodier trykke sammen med sine salmer, men henviste til dem ved hver salme. Me-

149. Se Finn B. Andersens webudgave http://www.evangelisk-luthersk.eu/Indbygget%20ramme-side/ny_side_1.htm

150. Salmebogens manglende inddeling efter kirkeår og liturgi kan iflg. oplysninger fra Holger Villadsen have været medvirkende til, at trossalmen både hos Pontoppidan og Guldberg i mange tilfælde er blevet sprunget over, selvom *Kirkeritualets* anvisning desangående stadig skulle følges. Hermed kan salmens første svækkelse have været påbegyndt.

loderne kendte han fra J.A. Freylinghausens *Geistreiches Gesangbuchlein*, som var udkommet i 1704 i pietismens højborg, Halle¹⁵¹. Stilen i disse melodier var kendetegnet ved, at melodi og harmonik nøje følger hinanden. Melodiernes udtryksfulde udformning spejlede samtidig den inderlighed, følelsesfuldhed og patos, som lå i Brorsons salmetone¹⁵².

Bi : : troe Al : : fassen paa een Guds Himmels Elabere og Jordent,
 Bitroe alle-
 fassen paa
 een Guds
 Him. 3. v.
 Guds Guds sin Haders Wille gior : de Vaadet vi hans Børn Stule bli : ve Han vil os forset vor Ræ : ring,
 x 6 x 6 4x 6 78 78 6 x 6 x x

Faksimile fra Breitendichs koralbog 1764, der viser et udsnit af melodien til trossalmen i en typisk galant stil med ornamentering¹⁵³ og generalbasledsagelse.

▶ Optagelse : Gl. Holte kirke

I denne forbindelse er der grund til at nævne den tredje kilde i denne periode, nemlig F.C. Breitendichs *Choralbog* 1764, der skulle dække Pontoppidans udvidede Kingo-salme-bog. Den er dansk kirkemusikhistories første koralbog, dvs. en melodibog der sammen med salmebogens melodier bringer deres basstemmer med akkordangivelser (becifringer, generalbas). Der er ingen tvivl om, at denne koralbog har opfyldt et stort behov i tiden for at få een samlet musikbog til brug for organisten og dennes akkompagnement af salmesangen. At dette ønske har været kraftigt, vidner samtidige spor af en række organisters håndskrevne becifrede melodier fra Kingos salmebog om. Selv skriver Breitendich i sit forord, at han har set ad-

151. See Glahn 2000, side 28.

152. *Se Melodier til salmer af Hans Adolph Brorson 1694-1764. Et udvalg af pietismens åndelige sange med udarbejdet generalbas for orgel eller klaver. Udgivet med en historisk indledning samt efterskrift om melodierne til Brorsons "Troens rare Klenodie" 1739-1747 af Henrik Glahn, Engstrøm & Sødning 1994, side 7.*

153. Dvs. små figurer der "kryber rundt om" og farver selve hovedmelodien.

skillige ”alle indbyrdes afvigende, håndskrevne koralbøger med becifrede melodier”¹⁵⁴.

Breitendich var organist i Nicolai Kirke i København og hoforganist på Christiansborg Slot. Derudover arbejdede han som cembalist ved hofkapellet. Han var i sin samtidig kendt for at være en særdeles kompetent musiker og fik i øvrigt til opgave at sørge for ophængningen af et klokkespil i Nicolai kirkes tårn, hvorfra han en gang om dagen skulle betjene spillet en times tid.

Forsidebillede af F.C. Breitendichs Choral-Bog 1764.

Selvom pietismen som åndelig strømning havde toppet¹⁵⁵, da Breitendich udgav sin koralbog i 1764, giver koralbogen en uvurderlig forståelse af, hvordan tidens salmer blev sunget og ledsaget i midten af 1700-tallet. Både gamle og nye melodier synes farvet af tidens modestil, den såkaldte ”galante stil”, og påvirkningen fra Freylinghausens åndelige ariestil præger tydeligvis Breitendichs gengivelser af både Kingo-melodierne

154. Se F.C. Breitendichs Choral-Bog 1764. Udgivet i Faksimile af Samfundet Dansk Kirkesang med en oversigt over koralbogens melodier ved Henrik Glahn, København 1970, Forord.

155. Se Schiørring 1977, bd. II, side 41.

og de klassiske lutherske melodier. Pyntenoder, gennemgangsnoder, triller og portamento-figurer vidner desuden om tidens instrumentalmusik. Dermed signalerer koralbogen, at instrumentalmusikken har vundet indpas i kirkerummet, formentlig som en naturlig udløber af den tidligere beskrevne latinskolevirksomhed i 1600-tallet. Salme-satsernes bredere instrumentale anlæg fremgår da også af koralbogens forside, hvis illustration forestiller både strygere, blokfløjter, pauker og orgel med to manualer og uden pedal.

Ser man på gengivelsen af salmemelodierne afslører Breitendich en tilbøjelighed til rytmisk-metrisk udjævning af nodeværdierne, - en udvikling, som allerede kan spores i Kingos *Graduale*¹⁵⁶.

Som nævnt udkom Breitendichs koralbog nogle år efter at pietismen som åndelig strømning havde toppet herhjemme. I 1746 besteg Frederik V tronen. Den nye konge var i modsætning til sin fader Christian VI ingenlunde tilhænger af pietismen, og der blev med ham ikke længere set skævt til verdslige aktiviteter såsom teatre, skuespil mm. Perioden prægedes nu af den såkaldte oplysningstid, hvis teologer bl.a. hævdede, at det var muligt med fornuftsmæssige argumenter at bevise Guds eksistens. Tidens fokus på videnskab og sund fornuft dannede grundlag for en række reformer af tilværelse og samfund¹⁵⁷. Men det var også en tid med plads til debat, kritik og trykkefrihed, ligesom selvkritik og skepsis gav anledning til angreb på kirken og betragtninger om præsters overflodighed og det teologiske fakultets formålsløshed¹⁵⁸. Under en stor del af oplysningstiden (fra 1766) regeres Danmark af den sindssyge Kong Christian VII, der på et tidspunkt umyndiggøres af Struensee og efter dennes fald i 1772 rådgives af oplysningsteologen Ove Guldberg indtil 1784¹⁵⁹. Mens Struensee havde haft indflydelse på den uregerlige og halvsindssyge Christian VII mærkedes indimellem en form for præstefjendtlighed, der bl.a. gav sig udslag i kongens manglende tilsyn med og interesse for kirkens forhold. Det betød, at da Guldberg tog over som kongelig kabinetssekretær, udnyttede han sin position ved hoffet til i 1777 at nedsætte sig selv og Sjællands biskop Ludvig Harboe som salmebogskommission for at få udgivet en ny salmebog, der var i pagt med periodens oplysningsideer. Guldberg ønskede en kritisk revision af Kingos salmebog, mange salmer blev kasseret og et stort antal nye salmer af Guldbergs protegé, skovridderenken Birgitte Boye blev trykt.

156. Se Glahn 2000, side 31.

157. Se Kjærgaard & Weincke 2013, side 47ff.

158. Se Schwarz Lausten 1999, side 68-69.

159. Om denne dramatiske periode, se Schwarz Lausten 1999, side 66-68.

Salmerne skulle ikke længere bygge på de bibelske tekster men snarere på det nye videnskabelige verdensbillede, der var til at begribe med forstanden og mærke med sanserne. Salmebogen var derfor ikke en salmebog for den "enfoldige" men for den "oplyste"¹⁶⁰.

Oplysningsstidens ideologi skulle således implanteres i gudstjenestelivet (stadig indenfor *Kirkeritualets* liturgiske skabelon), og Guldberg gjorde sit for at præge denne udvikling. Det berettes således, hvorledes det i 1777 lykkedes Guldberg at forhindre stiftsamtmændene i Aalborg Stift i at få tilladelse fra Kongens Kancelli til at tage Pontoppidans salmebog i brug i Budolfi og Vor Frue kirker i Aalborg. Præsterne her ønskede salmebogen indført, da det ville stille dem friere mht salmevalget før og efter prædiken¹⁶¹, men Guldberg var på dette tidspunkt næsten færdig med sit eget salmebogsprojekt, som han hellere så taget i brug i Aalborg Stift.

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Schiørrings koralbog 1783.

 Optagelse : Vartov kirke

Guldbergs *Psalme-Bog*¹⁶², der ligesom Pontoppidans var systematisk inddelt¹⁶³, udkom året efter i 1778 og indeholdt bl.a. et stort antal salmer

160. Se Kjærgaard 2003, bd. I, side 145.

161. Se Kjærgaard 2003, bd. I, side 140.

162. Originaltitel : *Psalme-Bog eller en Samling af gamle og nye Psalmer, til Guds Ære og hans Menigheds Opbyggelse, efter Kongelig allernaadigst Befaling udgivet, tilligemed Collecter, Epistler og Evangelier, Lidelses Historien, Kirke- samt andre Bønner*. Kongelig Waysenshuus 1778.

163. Holger Villadsen mener, at både Pontoppidans og Guldbergs systematiske inddeling af deres salmebøger kan have medvirket til, at trossalmen var ved at miste sin liturgiske plads i gudstjenesten.

fra Kingos og Pontoppidans salmebøger og 146 nye salmer af Birgitte Boye, „som med sentimentalt skøntaleri bevæger sig igennem et væld af forskruede billeder”¹⁶⁴.

„Almuen fik lov til at beholde en kerne af af traditionens salmer gennem Kingo tilbage til Thomissøn og Luther, hvis salmer dog var reduceret til 10 i antal”¹⁶⁵. Guldbergs mål var at få salmebogen indført i hof- og slotsmenighederne herhjemme. Fra 1781 endvidere i københavnske kirker og fra 1782 overalt i Danmark og i Norge. Dette skete dog ikke. I 1783 blev udstedt et dekret om anskaffelsen kun i købstæder, ellers frit efter ønske. Fra 1791 bortfaldt kravet helt.

Til Guldbergs *Psalm-Bog* udgav kgl. kammermusikus Niels Schiørring to musikbind, bd. 1 : *Kirke-Melodierne med udsatte Middelstemmer* 1781 efterfulgt af bd. 2 : *Choralbog* 1783¹⁶⁶, hvor salmemelodierne ligesom hos Breitendich var forsynet med becifret bas (generalbas). Af *Choralbogens* forord fremgår det, at Schiørring har været meget interesseret i melodiernes kildehistorie, selvom de dog ikke af ham blev gengivet i deres oprindelige rytmiske udformning men – som det ses i hans gengivelse af tros-salmen ovenfor – i et todelt langsomt metrum i lige lange nodeværdier. Til gengæld var Schiørrings ”krydrede” harmonik og stemmeføring af meget høj kvalitet, hvilket skyldtes hans studier hos en af Bach-sønnerne Carl Ph. Em. Bach og hofkapelmusikus Christian Ræhs¹⁶⁷. Niels Schiørring virkede fra 1773 som cembalist i Det kgl. Kapel, men fra 1775 som kammermusikus hos Christian VII. Han var kendt i sin samtid som en flittig kirkemusikalsk udgiver og sit store kildekendskab.¹⁶⁸

164. Se Schiørring 1977, bd. II, side 42.

165. Jfr. Kjærgaard 2003, bd. I, side 145.

166. Se Niels Schiørrings *I Kirkemelodierne 1781 og II Choralbog 1783 udgivet i Faksimile af Samfundet Dansk Kirkesang med historisk indledning og melodifortegnelse af Ea Dal*, Dan Fog Musikforlag, København 1978.

167. Se også Holmens kirkes hjemmeside <http://www.holmenskirke.dk/musik/holmenskirkes-organister-gennem-tiderne/christian-raehs-1760-1781/>

168. Ea Dals faksimileudgivelse, forord.

Trossalmen under yngre enevælde (1784-1848)

Året 1784 markerer året for kronprins Frederiks overtagelse af tronen ”før tid” og dermed også for introduktionen af den såkaldte ”yngre enevælde”. Den sindssyge Christian VII var ganske enkelt ikke længere i stand til at varetage sine funktioner, og selvom den forgangne ”ældre enevælde”s kongemagt siden 1660 nåede ukendte højder, så havde der kun i begrænset omfang været kontrol med kirkens forhold under Christian VII¹⁶⁹. Samtidig betød oplysningstiden, at der i kirkelige sammenhænge var plads til kritik, selvransagelse og fri fantasi. I liturgisk sammenhæng var *Kirkeritualet* dog stadig gældende som gudstjenesteskabelon, men afviklingen af f.eks. gudstjenestens salmesang havde haft mulighed for at udarte, uden at nogle havde grebet ind.

Musikforskeren Nils Schiørring har således gjort opmærksom på, at salmetempoet i denne periode blev stadigt langsommere, faktisk (— efter tysk forbillede) på ca. 4 sek. pr. takt¹⁷⁰. Denne liturgiske maner gav organiserne anledning til at udføre kunstfærdige mellemspill mellem salmemelodiens enkelte fraser, hvor menigheden skulle have lejlighed til at trække vejret. Gudstjenesterne i Danmark udviklede sig dermed til at blive ikke bare uhørt langvarige, men også til at flytte fokus fra en velfungerende og hensigtsmæssig menighedssang til instrumental ekvilibrisme. Tidens langsomme salmetempo kan dokumenteres ud fra en række håndskrevne korralbøger, der findes i norske og danske biblioteker. ”Vejrtrækspunkterne” blev brugt til at spille brudte akkorder og skalaløb med udgangspunkt i frasernes sluttoner.

169. Se → <http://danmarkshistorien.dk/historiske-perioder/den-yngre-enevalde-1784-1848/>

170. Se Schiørring 1977, bd. II, side 40.

Et eksempel på denne særegne liturgiske praksis fremgår således af et håndskrift på Det Kgl. Bibliotek og omtales endda som værende et udslag af „den nu brugelige, beste og fineste Smag”. Håndskriftet bærer følgende titelblad :

*Dansk Choral-Bog hvorudi ere samlede alle de Choraler, der af
Organisterne spilles med
Meenighederne om Søn- og Helligdage. Danmark og Norge indrettede
til
Doctor Thomas Kingos Psalme-Bog og forbedrede efter den nu
brugelige,
beste og fineste Smag af
Johan Foltmar, Organist til Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn, 1785*

Som det kan ses af koralbogscitatet nedenfor, har Johan Foltmar¹⁷¹ fastholdt den generalbas-praksis, som Breitendich lancerede i 1764, men som koralbogsudgiveren Niels Schiørring 2 år tidligere blot havde foreslået som et alternativ til den fuldt udskrevne 4-stemmige koralbogssats, som var ved at indfinde sig i dansk kirkemusikhistorie. De mange triller og melodi-ornamenteringer bringer også mindelser om Nicolai-organisten F.C. Breitendichs koralbog fra 1764¹⁷².

171. Foltmar (eller Voltmar) var navnet på en organist-familie, der sad som organister i kirkerne Trinitatis, Holmens og Vajsenhus i København og begik flere håndskrevne koralbøger med et utal af forsiringer og mellemspil til praktisk brug i dagligdagens liturgi.

172. Til gengæld forløber bas-stemmen sig betydeligt roligere end i Breitendichs satser.

Fra Det kgl. Biblioteks digitale nodearkiv med håndskriftet *Dansk Choral-Bog* hvorudi ere samlede alle de Choraler, der af Organisterne spilles med Meenighederne om Søn- og Helligdage. Danmark og Norge indrettede til Doctor Thomas Kingos Psalme-Bog og forbedrede efter den nu brugelige, beste og fineste Smag af Johan Foltmar, Organist til Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn, 1785. Her bringes Foltmars første side af trossalmen.

▶ Optagelse : Vartov kirke

Johan Foltmars reference til „den nu brugelige, beste og fineste Smag” er måske nok blevet billigt af en indforstået skare af danske kirkemusikere, men det er tvivlsomt, om denne liturgiske praksis er faldet i god jord hos tidens kirkegængere¹⁷³. Faktum er nemlig, at de sidste årtier af 1700-tallet prægedes af stadig større frafald til gudstjenesterne, sløjfning af en række helligdage eller henlæggelser af disse til søndage (Hellig3Konger, Mariæ Bebudelse, AlleHelgen) og en stigende religiøs ligegyldighed¹⁷⁴. Disse forhold taget i betragtning samt det faktum, at gudstjenesten som nævnt domineredes af et meget langsomt salmetempo og af orglets fremtrædende,

173. Tidens ekvilibristiske orgelspil blev i 1790 kraftigt imødegået af Det kgl. Teaters kapelmester og hofkomponist J.A.P. Schultz i skriftet *Tanker over Musikkens Indflydelse paa et Folks Dannelse*, se senere.

174. Se Søren Sørensen 1969, side 84.

parafraserende og ornamenterende rolle har uden tvivl været medvirkende til, at der i to skrifter fra samme år som Foltmar skrev sin koralbog (1785) blev sat spørgsmålstegn ved gudstjenestens liturgiske karakter og hensigtsmæssighed. Det skete i koralbogsudgiveren Niels Schiørrings *Forslag til Kirke-Sangens Forbedring*¹⁷⁵ og i kgl. konfessionarius Christian Bastholms *Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste*, hvor sidstnævnte forfatter plæderede for en gudstjenesteform, der var kort, rørende, interessant, afvekslende og sammenlignelig med alt det, der var populært i tiden: komedie, ballet og divertissement. Liturghistorisk set var Bastholms forslag således et tidstypisk udtryk for gudstjenestens degradering fra en evangelisk-luthersk gennemkomponeret salmemesse til en slags kirkelig, humanistisk, underholdende "event". Bastholms mål var nemlig at fjerne det klassiske dogmatiske og teoretiske og fremme det praktisk-nyttige, underholdende. Selvom hans forslag aldrig blev ført ud i livet, er skriftet et interessant vidnesbyrd om oplysningstidens gudstjenestesyn. Den var et slags tankeeksperiment, der blandt teologer fik bølgerne til at gå højt (liturgifejden). Forslaget vendte op og ned på nogle hidtil anerkendte liturgiske normer og satte spørgsmålstegn ved salmernes indholdsmæssige og liturgiske funktion i gudstjenesten, hvor det ene led oprindeligt var vokset ud af det andet. Bøn og salme er for Bastholm uforenelige størrelser og salmerne har ikke længere en liturgisk funktion men skal kun forstås på det følelsesmæssige plan:

„Vore Psalmer bør blive, hvad de efter deres Natur skulle være: Sielens Opløftelser til Gud, Udflydelser af Hiertets Følelser, som er igien- nemtrængt af Guds Storheds, Uendeligheds, Viisdoms, Almagts og Godheds Betragtning.“¹⁷⁶

10 år efter Bastholms liturgi-forslag udbrød der brand på Det kgl. Vajsenhus, hvor oplaget af færdigtrykte Guldberg-salmebøger blev fuldstændig ødelagt. Denne begivenhed gav anledning til at arbejde på en helt ny salmebog, der i endnu højere grad end Guldbergs salmebog, skulle tilgodese oplysningstidens ideer om borgerdyder og fritidsidealer. Som formand for en ny salmebogskomite indtrådte sjællands biskop, Nicolai Edinger Balle, som i 1798 kunne udgive den nye *Evangelisk-christelig Psalmebog*

175. Hvore han i øvrigt fortæller om sin uddannelsesmæssige baggrund hos C.P.E. Bach i Hamburg.

176. *Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste* af Dr. Christian Bastholm, Kongelig Konfessionarius, København 1785, side 11.

til Kirke- og Huus-Andagt, der i forordet appellerede til "...virksom Broderkierlighed til alle Mennesker, samt Flid og Lyst ved Pligternes Udøvelse...". Altså med andre ord skulle salmebogen være til inspiration for tolerance og samfundssind, men ikke just udspringe af hverken kirkeår eller liturgi¹⁷⁷. Salmebogen fik en meget blandet modtagelse, bl.a. faldt det mange for brystet, at al omtale af "djævelen" var udeladt, samt at salmerne ikke længere som hos Kingo var rubriceret i forhold til kirkeåret men efter "Materier" (f.eks. Lov- og Takkepsalmer, Bedepsalmer, Tidspsalmer)¹⁷⁸.

Evangelisk-christelig Psalmebog blev i første omgang „bifaldet af Kongen i Kgl. Rescript af 13. April 1798¹⁷⁹, „hvorved aldeles bifaldes den Samling af Psalmer, som den for Religionen nidkjære Sjællands Biskop har foranstaltet, og som herved tilbagefølger; Kongen vil og forunde det Kongelige Vajsenhuus ene og alene Forlags-Rettighed på samme..." og siden kommenteret og forklaret i Kgl. Rescript af 18. juni 1802¹⁸⁰, som svar på en henvendelse fra salmebogens ophavsmand, Sjællands biskop Balle. Det fremgår af 1802-Rescriptet, at den lutherske trossalme, *Vi tro, vi alle tro på Gud*, ikke længere har sin faste plads som trosbekendelse i gudstjenesten, men blot foreskrives hver anden søndag til afveksling med Gloria. Dermed afsløres, endog med kongemagtens billigelse, en ulogisk og overfladisk holdning til klassisk luthersk liturgi. Credo-salmen er nu ikke længere på bedste lutherske vis et fælles salme-anliggende men et fænomen, der håndteres efter forgodtbefindende, helt i stil med oplysningstidens distancerede holdning til Luther-salmernes liturgiske funktion. Resultatet blev, at Credo-salmen efterhånden forsvandt ud af gudstjenesten og erstattedes af fremsagt eller sunget Apostolikum eller Nicenum på prosa¹⁸¹. Liturghistorikere har da også fældet en hård dom over Rescriptets godkendelse af gudstjenestens mærkværdige liturgi. Erik Abrahamsen betegner situa-

177. Se Kjærgaard & Weincke 2013, side 55.

178. Se Kjærgaard 2003, bd. I, side 153-162.

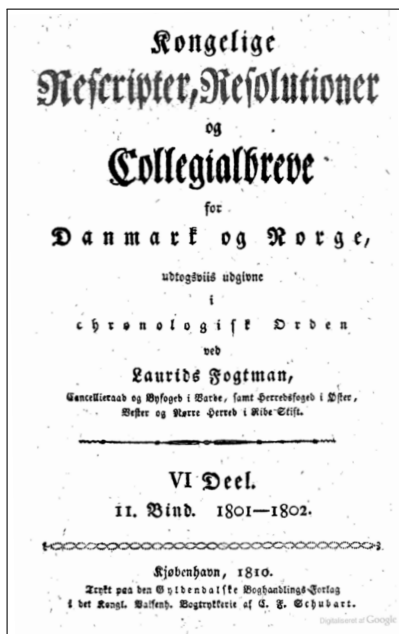
179. Rescriptet kan læses i googlebooks <https://books.google.dk/books?id=ECFMAAAAYA-AJ&pg=PA526&dq=kgl.%20reskripter%201798&hl=da&sa=X&ei=I5ILVYa2G8LIyAP-E9YHQCw&ved=0CB8Q6AEwAA#v=onepage&q=kgl.%20reskripter%201798&f=false>, hvor det findes gengivet på side 466.

180. Rescriptet kan læses i googlebooks <https://books.google.dk/books?id=AB1MAAAAYA-AJ&printsec=frontcover&dq=editions:-84eOZa0XS4C&hl=da&sa=X&ved=0ahUKE-wj--Z710vnLAhWpApoKHVuWADoQ6AEINTAF#v=onepage&q&f=false> Rescriptet vedr. gudstjeneste efter *Evangelisk-christelig Psalmebog* findes foreskrevet på udgavens side 620-622.

181. Se Ove Paulsen : "Luthers salmer i liturgien, Danmark-Norge indtil 1814. Salmemesen", i *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv. Ett projekt inom forskarnätverket Nordhymn*, Arcus 2008, side 621.

tionen således:

„Med Rescriptet 1802, hvor Kyrie er forsvundet og Gloria skal veksle med Credo, Alleluja og Sekvensernes senere Sammensmeltning og Credos Deplacering er Messens Opløsning fuldbyrdet og det liturgiske Bygningsværk ødelagt.”¹⁸²

Faksimile af forsiden til *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, VI. Deel, 11. Bind 1801-1802, Kjøbenhavn 1810. Her gengivet af googlebooks. Rescriptet vedr. gudstjenestefejring efter *Evangelisk-christelig Psalmebog* findes foreskrevet på side 620-622.

Men Det Kgl. Rescript var alligevel et forsøg på at foreskrive en dansk salmemesse ud fra Balles salmebog. Hymnologen Ove Paulsen har kaldt den for „...en slags overlevelses-salmemesse med et meget tyndt indhold og en svag struktur”¹⁸³. Det er tankevækkende, at gudstjenesteordningen er

182. Se Erik Abrahamsen: *Liturgisk Musik i den danske Kirke efter Reformationen*, København 1919, side 145.

183. Se Ove Paulsen 2008, side 620-621.

”provokeret” af en enkelt biskops ønske om at få udbredt sin nye salmebog og samtidig få sine bestræbelser godkendt gennem et kgl. Rescript. Rent kirkeretslig er der blevet argumenteret for, at anledningen til præsters frie salmevalg synes at bero på indretningen af *Evangelisk kristelige Psalmebog* og dens stadfæstelse gennem Kgl. Rescript 18. juni 1802¹⁸⁴.

To følgende kgl. resolutioner af 24. september 1825 og 26. november 1850 anviser dog trossalmens brug til de tre store højtider¹⁸⁵.

Musikforskeren Henrik Glahn gør opmærksom på, at trods den store kritik som salme-bogen fik, og trods det faktum at biskop Balle med sin salmebog ikke fik indfriet sine forventninger til dens udbredelse¹⁸⁶, så ”står salmebogen som udtryk for en oprigtig bestræbelse på – i en periode, hvor kristendommen og kirken var under voldsomt pres fra oplysningstidens rationalister og revolutionære fritænkere – at almengøre den kristne tros indhold og kirkens lære for befolkningens bredere lag.”¹⁸⁷

Til biskop Balles salmebog var det oprindeligt meningen, at kgl. kapelmester, komponisten J.A.P. Schulz skulle levere en koralbog. Schulz, der i 1787 var blevet kaldt til København fra Tyskland for at tiltræde en ledig stilling som kgl. kapelmester, men også for at levere kirkemusik til hoffet og andre danske kirker, var særlig kendt for sine musikpædagogiske og musikæstetiske holdninger bl.a. vedr. den tætte samhørighed mellem kirke og skole. Desuden plæderede han for ”den enkle koral”, der helt var i pagt med tidens ideer. Men Schulz døde af sygdom i 1800, og opgaven faldt herefter på Zinck, der ligesom Schultz var kommet hertil fra Tyskland. Zinck optrådte først som gæstende solofløjtenist ved Det kgl. Kapel i 1786, og fra året efter som syngemester ved Det kgl. Teater. Desuden kom han til at virke som organist ved Vor Frelses Kirke og som musikunderviser på det nyoprettede Blaagaards seminarium¹⁸⁸.

184. Se *ibid*, side 621 og Matzen og Timm 1891, side 418.

185. Se Anders Mallings 1966, bd. 5, side 147. Jørgen Kjærgaard bemærker til orientering om de kgl. resolutioner: ”Disse resolutioner er så vidt vides aldrig blevet annulleret (!)”, se Kjærgaard 2003, bd. II, side 426. Se også Holger Villadsens behandling af liturgisk brug som rettesnor for liturgisk lovgivning i artiklen ”Liturgi og kirkeret”, i Holger Villadsen: *Folkekirkens gudstjenestereform 1992. Liturgiske artikler og foredrag*, København 2011, side 49.

186. Mange menigheder i Danmark ville ikke anskaffe salmebogen, og navnlig på landet kunne der opstå dramatiske reaktioner under søndagens højmesse, se A. Malling, bd. VIII, side 308-310.

187. Se H.O.C. *Zinck Koral-Melodier 1801 med Efterskrift af Henrik Glahn*, udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang 1999, Henrik Glahn: ”Zincks koralbog i historisk og musikalsk belysning”, side 142.

188. Se Glahn i Zinck-udgaven, side 143-144.

Zinck repræsenterer i stor udstrækning oplysningstidens danske kirkemusik og havde de samme ambitioner om formidling af enkelthed som både J.A.P. Schulz og biskop Balle. I sit forord til sin koralbog skriver Zinck, at han ønsker ”at fremme Eenhed i Tanker og Følelser ved Hielp af fattelige og hensigtspassende Koralmelodier med den simpleste beziffrede Bas til Brug for Kirker og Skoler”. Dette udsagn kan ses som en parallel til biskop Balles hensigt med sin salmebog: ”at udbrede Lethed og Tydelighed over det hele”. Helt på linje med både Balle og Zinck havde J.A.P. Schulz i 1790 i skriftet *Gedanken über den Einfluss der Musik auf die Bildung eines Volkes* kraftigt imødegået tidens modefænomen: det ekvilibristiske salmespil på orgel med mange mellemspill og forsiringer, jfr. den tidligere omtalte akkompagnementsstil hos Johan Foltmar i Trinitatis kirke. J.A.P. Schulz ønsker derimod at fremme ”den enkle koral”. Herom siger han:

„Hvad behøver man egentligen meere paa Orgelet? Alt hvad der ei er simpel Choral, bliver paa Orgelet til Giøglerie, som paa hellige Steder forstyrrer Andagten, og drager Opmærksomheden fra Gud og Religionen til den saa kaldede Orgelspillers luxuriøse Kunstling. Ikke til Øreforlystelse, men til at ledsage den høie simple Choralsang, er Orgelet, for at holde en heel Menighed sammen og i Tone ... der hører liden Kunst og Færdighed til [på orglet] at spille en simpel Choral.”¹⁸⁹

Zincks *Koral-Melodier* 1801 dækkede salmerne i *Evangelisk-christelig Psalmebog*, der i langt de fleste tilfælde henviste til kendte melodier, som Zinck undertiden udsatte for større eller mindre redigering. Derudover tilføjede han en række nye egne melodier. Sidst men ikke mindst bevarer han nogle af de klassisk lutherske kernemelodier, hvis salmer ellers var gledet ud af salmebogen. Dermed bekræfter han den traditions-bærende tendens, der kendetegner flere af oplysningstidens salme- og melodibøger, der henviser til aktuelle eller ikke længere aktuelle titler som et associations-skabende symbol¹⁹⁰.

189. Se Glahns gengivelse af J.A.P. Schulz i *ibid.* side 144.

190. Se *ibid.* side 151.

No. 119.

Vi troe allesammen paa een Gud.

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Zincks koraltbog 1801.

Optagelse : Vartov kirke

Ved første blik på Zincks ovenstående gengivelse af trossalmen *Vi tro allesammen på een Gud*, er det helt tydeligt, at den ”stive koral” nu for alvor har vundet indpas i dansk kirkesang. Nodebilledet viser de to yderstemmer noteret i halvnoder med becifret bas. De mange 6-taller indikerer brug af såkaldte sekstakkorder. Akkorder uden tal-angivelse indikerer grundakkorder. Samtidig afslører satsen, at der er sket en rytmisk udjævning af melodien, sammenlignelig med stilen i Schiørrings koraltbog. Men selve melodilinen er i forhold til tidligere kilders gengivelser af den lutherske salmemelodi også blev afkortet og forenklet. Dermed har Zinck taget biskop Balles ambition om ”Lethed og Tydelighed over det hele” alvorligt. En hurtig sammenligning med trossalmens første linje hos dansk kirkemusiks primærkilde Hans Thomissøn taler sit eget sprog. Thomissøn respekterede originalmelodiens nuancerede rytmiske og melodiske udformning, der omfatter i alt 13 noder, mens Zinck har afkortet frasen til blot 8 noder og altså rytmiseret den med lige lange nodeværdier.

Oplysningstidens ønske om enkelthed, lethed og tydelighed har således ikke blot ført til trossalmens løsere forhold til klassisk luthersk liturgi men også til dens kildehistoriske troværdighed.

Faksimile af Hans Thomissøns første melodilinje af trossalmen *Vi tro allesammen på en Gud*, fra *Den danske Psalmebog*, 1569, f. 117v. De forskellige nodeformer afslører melodiens nuancerede rytmisering.

På trods heraf er det et faktum, at Zincks koralbog og dens brug af mange grund- og sekstakkorder kom til at danne skole for danske seminarie-studerendes, senere også konservatorie- og universitetsstuderendes øvelser i koralharmonisering. Det skete ikke mindst efter at Zincks dygtigste elev og senere lærer på Jonstrup Seminarium, Rasmus Andersen i 1820 udgav alle Zincks koraler i to-, tre- og firestemmige udsættelser. Original-udgavens generalbas-satser blot med yderstemmer og becifringer oplevedes tydeligvis som forbeholdt organister og veluddannede sangere. For menigmand var koralbogen simpelthen for svær at musicere efter¹⁹¹.

Efter nogle år var Zincks koralbog udsolgt fra Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, der efter Zincks død i 1832 rettede henvendelse til komponisten og organisten ved Vor Frue Kirke i København C.E.F. Weyse med henblik på at få udarbejdet en ny revideret udgave af Zinck. Weyse påtog sig gerne opgaven og gik alle Zincks melodier kritisk igennem bl.a. ved at sammenholde dem med melodiversioner hos Breitendich og Schiørring samt hos en række tyske koralbogsudgivere. I 1839 kunne Weyse herefter udgive sine *Choral-Melodier til den evangelisk christelige Psalmebog*. I koralbogens forord skriver han, hvorledes han er gået til værks i sit revisionsarbejde:

„...med dette Arbeide har jeg bestræbt mig for at forene Simplicitet og Kraft med Velklang; hvorfor jeg, blandt andet, omhyggeligen har undgaaet alle gennemgaaende Fjerdedelsnoder i Bassen, der ikke harmonerede med den liggende Accord, (skjøndt de findes i alle mig bekendte Choralbøger), og kun der tilladt mig at anvende Samme, hvor de i Gjennemgangen danne en ny.”¹⁹²

191. Se Glahn-udgaven, side 157 og Kjærgaard og Weincke 2013, side 56-57.

192. Se Weyse 1839, Forordet.

Når Weyse er så fokuseret på at undgå gennemgangsnoder i basstemmen, skyldes det sandsynligvis, at tidens langsomme salmetempo ville eksponere enhver basstemme, der ikke var i harmoni med de øvrige stemmer, hvilket kunne opfattes som provokerende. Til gengæld har han videreført Zincks "stive" koral i lige lange nodeværdier og tilført salmemelodierne en fyldigere og mere krydret harmonik med såkaldte septim- og spændingsakkorder (bidominanter). Som det fremgår af ovenstående citat, er Weyses udgangspunkt oplysningstidens ideer om enkelthed ("simplicitet"), men med sin betoning af "Kraft og Velklang" afslører han sig tillige som den kirkemusiker, der for første gang for alvor bestræber sig på at farve og fortolke de gamle danske salmemelodier i romantisk retning. Derved har dansk liturgi fået tilført en ny æstetisk dimension, hvor stemning og følelser optræder som mere eller mindre virkningsfulde elementer i gudstjenestens salmesang.

Stor betydning fik Weyse dog først og fremmest for sine egne salmemelodier til Ingemanns *Morgen- og Aftensange* 1837, der først kom i egentlig kirkebrug i senere koralbøger¹⁹³.

Vi troe allesammen paa een Gud.

Nr 131.

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Weyses koralbog 1839.

Optagelse : Vartov kirke

Weyses udsættelse af trossalmen *Vi tro allesammen på en Gud* fremtræder ikke bare auditivt men også visuelt som en "fyldig" sats, skrevet i lige lange nodeværdier. De mange løse fortegn er endvidere tegn på romantikkens tilbøjelighed til at udtrykke sig i en såkaldt "krydret" harmonik med mange spændingsakkorder.

193. Se Kjærgaard og Weincke 2013, 62.

De første årtier af 1800-tallets liturgi præges således på det kirkemusikalske område af et meget langsomt salmetempo, som næppe mange kirkegængere har kunnet håndtere, et begyndende romantisk akkompagnement, som har givet gudstjenesten en følelses- og stemningsfuld helt ny tone, samt en fortsat løs omgang med den oprindelige evangelisk-lutherske liturgi og dens melodi-repertoire.

At situationen rent faktisk var som her beskrevet, gik ikke helt ubemærket hen over hovedet på alle kirkens folk. Professor Rudolph Bay, der virkede som kantor ved Holmens Kirke, var en af de personligheder som følte trang til at formulere sig særdeles kritisk på dette område. Året efter udgivelsen af Weyses koralbog 1839 udgiver Bay sit skrift *Om Kirkesangen i Danmark og Midlerne til dens Forbedring*, København 1840, hvori han bl.a. anker over, at kirkesangen herhjemme forvaltes med meget ringe forståelse af både præster, menighed, kirke- og korsangere. Samtidig undrer forfatteren sig over, med hvilken lemfældighed kirkesangen er blevet forvaltet af diverse koralbogsudgivere. Han siger bl.a.:

„...Saaledes ere Kirkesangene ved de uendelige Variationer stedse mere og mere afvegne fra deres oprindelige Stiil, hvis karakteristiske Særkjende bestod i en ædel og høitidelig Simpelhed, og et vist original kirkeligt Præg, aldeles forskjelligt fra anden verdslig Musik, saa at man nuomstunder ei mere veed hvad der er det rette. At skjelne og borttrydde alt det Falske og bringe Choralen tilbage til sin oprindelige og ægte Form, vilde være et saa vanskeligt Arbeide, at det næsten grændser til det Umulige. Det vilde imidlertid være at ønske, at en eller anden dygtig Musikus maatte føle sig besjælet af Interesse for denne hellige Sag, indtil at paatage sig at gjenneomsøge de Bibliotheker og Samlinger af gamle Kirkemelodier, der kunde lede ham paa Spor efter de originale Compositioner, hvoraf han da kunde udarbeide en Normal Choralbog, der i det mindste kunde levere Melodierne saa uforvandskede som muligt.”¹⁹⁴

Et andet sted stiller Bay desuden spørgsmålet :

„Hvor ere de Seminarier, hvor de tilkommende Præster blive gjorte bekjendte med alt hvad der angaar Liturgien og Kirkesangen?...Paa

194. Rudolph Bay 1840, side 40-41.

alle disse Spørgsmaale svarer kirken næsten overalt med en sørgelig
Taushed.”¹⁹⁵

Selvom den yngre enevælde i form af kgl. rescripter er med til at bakke op om oplysningsteologiens løsere forhold til liturgien, afsluttes perioden fra nogle sider af det kirkelige miljø med dyb skepsis overfor kirkens liturgiske og musikalske tilstand, men også med et håb om, at en eller anden form for reformbevægelse på et tidspunkt må komme til at se dagens lys.

195. Ibid. side 16. Christian Larsens artikel ”Et institut for pastoralvidenskaberne. Pastoralseminariet 1809-1990”, Kirkehistoriske Samlinger 2014, side 7-48 gør opmærksom på, at fagene messesang og liturgi først for alvor indføres på Pastoralseminariet i 1941.

Trossalmen under det unge demokrati (1848-1901)

Både historisk og kirkehistorisk er introduktionen og forløbet af ”det unge demokrati” en dramatisk og begivenhedsrig periode som udover Grundlovens indførelse præges af flere voldsomme krige, mange kirkelige retninger og store markante teologer, filosoffer, kunstnere og litterater.

Grundlovens og demokratiets indførelse d. 5. juni 1849 var i sig selv epokegørende. Med den indførtes religionsfrihed i Danmark. Den danske Folkekirke blev født. Staten er nu i sig selv religionsløs, og stat og kirke er teoretisk set adskilt. Alligevel er stat og kirke afhængige af hinanden gennem en række forhold¹⁹⁶:

1. Regenten skal tilhøre den evangelisk-lutherske kirke.
2. Den evangelisk-lutherske kirke er grundlaget for den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten (§3).
3. Kirken hviler på Bibelen og de bekendelsesskrifter som allerede blev anført i *Danske Lov* (som statskirkens grundvold)¹⁹⁷.
4. Den tidligere statskirkes borgere overgår automatisk til den nye evangelisk-lutherske folkekirke i Danmark, men nye generationer skal selv vælge deres medlemskab ved frivillig dåb.
5. Den danske Folkekirke er folkets kirke men skal modtage støtte fra staten.
6. Folkekirken skal styres af folket, men folket skal også styre statens forhold.

Dette dialektiske forhold mellem stat og kirke har siden folkekirkens

196. Se Schwarz Lausten 2004, side 222ff.

197. Se Schwarz Lausten 1999, side 82 og 55.

oprettelse givet anledning til megen debat. I 1800-tallet igangsattes diskussioner om kirkens rette styrelse. Temaer som synode, kirkelig forfatning, kirkekommissioner, gestlighed, lægmandsstand, valgmenighedsaktivitet osv. var på dagsordenen.

Kulturhistorisk set fødes folkekirken lige midt ned i romantikken, hvis grundkarakter er subjektivism og individets frigørelse. Også videreførelsen af oplysningstidens naturvidenskabelige erkendelse af det nye verdensbillede, en ny livsforståelse og den historisk-kritiske forskning præger det unge demokrati, hvor bl.a. religiøse vækkelsesbevægelser ser dagens lys. Det er samtidig de store individuelle personligheder tid, — personligheder der kommer til at sætte sig dybe spor i kunst, videnskab, litteratur, kultur, musik, samfund og kirke. Navne som Adam Oehlenschläger, H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Bertel Thorvaldsen, A.S. og H.C. Ørsted, C.W. Eckersberg, Wilhelm Marstrand samt komponister som N.W.Gade, Weyse, Kuhlau og Hartmann er alle født i denne periode. Indenfor kirken er det især personligheder som biskopperne Mynster, Martensen og Monrad samt pastor Vilhelm Beck, der sætter deres præg på den kirkelige debat. Indenfor gudstjeneste, liturgi og salmesang bliver det først og fremmest salmedigteren og præsten N.F.S. Grundtvig, biskop Mynster og professor H.N. Clausen, der kommer til at spille en stor rolle.

Tidens voldsomme behov for fornyelse — teologisk, liturgisk, kirkemusikalsk — kom ikke udelukkende indefra kirken selv, men udløstes af ydre dramatiske begivenheder (Englandskrigen og statsbankerotten). Pga de turbulente og usikre politiske og samfundsmæssige forhold voksede i befolkningen et behov for at søge tilbage til kirkens budskab og de bibelske skrifter, og opmærksomheden rettes i stigende grad mod kirkens evangelisk-lutherske fundament.

Oplysningstidens rationalistiske holdning til den evangelisk-lutherske teologi, liturgi og dens salmepertoire blev således afløst af ønsket om at fokusere mere på substansen og historien bag kirkens budskab. Dette ønske nåedes først og fremmest af biskop Mynster (1775–1854), biskop fra 1834 over Sjællands Stift. Mynster var åbenlyst højkirkelig og lagde stor vægt på formen og liturgien i gudstjenesten. Pga sin store myndighed og personlighed gjorde han indtryk ved sin konservative bibelfasthed og sin propaganda for en ”genfunden” evangelisk kristendom. Blot 10 år før enevældens afskaffelse præsenterer han et *Udkast til Alterbog og et Kirkeritual* 1839, som forsøger at modernisere og revidere *Kirkeritual*et 1685. Men pga modstand fra bl.a. Grundtvig og professor H.N. Clausen vedr. Mynsters ritualopfattelse, blev forslaget ikke ført ud i livet. Ikke desto mindre kom

biskop Mynsters forslag til at påvirke indførelsen af en 2. tekstrække i 1885 og en række ritualrevisioner i 1890'erne¹⁹⁸.

Den rationalistiske *Evangelisk-christelig Psalmebog* var ikke specielt populær i befolkningen og førte til reaktioner i form af forskellige pietistiske retninger, de såkaldte 'gudelige forsamlinger' og 'brødre menigheder'. Som en naturlig udløber af behovet for fornyelse og nytænkning groede således nye fænomener frem i tidens folkelige bevidsthed, - nationalt, politisk og religiøst. Interessen for at dykke ned i de gamle salmetekster og deres melodier voksede støt og kom på salmedigtningens område først og fremmest til udtryk hos N.F.S. Grundtvig. Det var Grundtvigs mål udfra sit historisk-poetiske kristendomssyn at reformere den danske salmelitteratur. Men også hans interesse for de grundkirkelige elementer som kirke, fællesskab og sakramenter kom til at betyde et vendepunkt i dansk kirkeliv, både på det liturgiske og kirkemusikalske område. K.E. Skydsgaard har f.eks. gjort opmærksom på, at det er Grundtvigs skyld at nadveren og trosbekendelsen igen fik en central plads i gudstjenesten¹⁹⁹.

I bd. 1 af sit *Sang-Værk til Den Danske Kirke* 1837 giver Grundtvig udtryk for hele ideen med sit salmeunivers: Den historiske kirkesang gennem tiderne skulle omformuleres til aktuelle brugbare tekster, der både kunne være baseret på byzantinsk-ortodoks, romersk-katolsk eller angelsaxisk kristendom²⁰⁰. Denne holdning vakte i begyndelsen en del modstand, men i *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt* 1855 (Roskilde konvents salmebog), udgjorde Grundtvigs salmer 70 ud af salmebogens 570, og salmebogen afslører dermed en helt bevidst respekt for salmedigternes oprindelige tekster. Den udkom med to officielle tillæg i 1873 og 1890²⁰¹. Grundtvigs ide om at lade sine salmer om menigheden og gudstjenesten udgøre grundstammen og grundstemningen i sit *Sang-Værk* fik igangsættende betydning for den nytænkning af gudstjenesten som fandt sted i anden halvdel af 1800-tallet²⁰².

Til *Psalmebog for Kirke- og Huus-Andagt*, der var rigtig lang tid undervejs²⁰³, udgav organisten i Trinitatis Kirke, Andreas Peter Berggreen *Melodier til den af Roeskilde-Præsteconvent udgivne "Psalmebog til Kirke- og*

198. Se Jens Rasmussens artikel "Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke fra 1830'erne til 1890'erne" i *Kirkehistoriske Samlinger* 2012, side 162.

199. Hvilket fremhæves af Søren Sørensen 1969, side 85-87.

200. Se Kjærgaard & Weincke 2013, side 63.

201. Se Kjærgaard & Weincke, side 63.

202. Se Ole Brinth et al. 2005, bd. I, side 36.

203. Se Kjærgaard & Weincke 2013, side 63-64.

Huus-Andagt” og til *”Evangelisk-Christelig Psalmebog*”, som var den fulde titel på hans koralbog fra 1853.

Ligesom Grundtvig ønskede Berggreen en fornyelse af kirkesangen, for det generede ham, at menighederne ikke sang ordentlig med på salmerne. I skriftet *Om Menighedssangen* 1853, der bringes som indledning til hans koralbog, skriver han de berømte ord:

„Kirkemelodierne bør altid være folkelige; men Folkemelodierne ere ikke altid kirkelige”.

Berggreens viden om salmehistorie og folkesang var meget omfattende, og derfor talte han også med en vis autoritet, når han udtrykte sin manglende forståelse for Grundtvigs brug af visemelodier til sine salmer til menigheden i 1840'ernes Vartov. Berggreen var tilhænger af ”værdighed og fornyelse af kirkesangen”. Konkret kom dette til udtryk i hans usædvanligt langsomme tempoangivelse over hver salmemelodi i koralbogen. Metronom-angivelserne til i hvert fald det ældre melodistof må betragtes som ret grænseoverskridende set med nutidens øjne: De gamle melodier blev af Berggreen fortolket i et tempo, som var omkring tre gange så langsomt som i dag.

2 $\text{♩} = 60 \text{ } \text{♩} : 38^{1/4}$ Nr. 1. Vi troe, vi Alle troe paa Gud.

1. Vi troe, vi Al-le troe paa Gud; Him-len skab-te han og Jor-den. En kjær-big Fa-der
er vor Gud; Men-ne-sket hans Slægt er vor-den. Dag-ligt Brød han os vil gi-ve,

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Berggreens koralbog, 1859-udgaven. Bemærk det usædvanligt langsomme tempo og den romantiske harmonik.

Optagelse : Vartov kirke

Den lutherske trossalme *Vi tro, vi alle tro på Gud* optræder også hos Berggreen, 10 år efter Grundlovens indførelse, hvor Danmark har fået re-

ligionsfrihed og de borgerlige og politiske rettigheder er løsrevet fra tilslutningen til en trosbekendelse²⁰⁴. Berggreens udsættelse er stadig repræsentant for den ”stive koral”, harmonikken er romantisk, stemmeføringen lidt livligere end Weyses, mens tempoet anslår 60 fjerdedele pr. minut, dvs. 30 halvnoder pr. minut. Det betyder, at hver halvnoderakkord skal ligge i 2 sekunder. Trossalmens udførelse er – set og hørt med nutidens øjne og øre – forvandlet til liturgisk karikatur.

Berggreen, der beklædte embedet i Trinitatis Kirke fra 1838 til sin død i 1880, befandt sig som kirkemusikalsk autoritet i krydsfeltet mellem den klassisk stivbenede koral, Weyses og Ingemanns romance-prægede salmestil og den mere ”løsslupne” visestil²⁰⁵, som praktiseredes i Vartov. Han forsøgte i sin koralbog at bygge bro mellem disse ret forskellige genrer og blev derved eksponent for en moderat romantisk salmetone i 1800-tallets kirkesang, som prægedes af store meningsforskelle blandt kirkesangens øvrige komponister, først og fremmest I.P.E.Hartmann, N.W. Gade, Henrik Rung, August Winding og Christian Barnekow.

Som et kuriosum og lidt i modstrid med Berggreens historiske overblik er hans beskæftigelse med tidens opførelsespraksis på det kirkemusikalske område. I sit afsnit Om Menighedssangen skriver han:

„En i Tydskland almindelig stedfindende Uskik, der bidrager til at gjøre ovennævnte Onder endnu større [anvendelse af ”lange Standsninger”, fermater efter hver sætning], vil jeg dog her berøre, fordi den, efter hvad jeg har hørt, desværre ogsaa finder Sted hist og her i Slesvig, nemlig: at Organisten efter hver Sætning i Choralen giver nogle Passager tilbedste på Orglet, hvilket kaldes Mellemspil. Mon Den, der oplæste en Psalme og efter hver Linie vilde gjøre sig et Ærinde ind i andre Stuer, gaa nogle Gange op og ned ad Gulvet eller henkaste Bemærkninger om uvedkommende Ting (ja selv om vedkommende), turde vente at gjøre noget Indtryk paa sine Tilhørere?”²⁰⁶

Denne kritiske udtalelse tyder på, at Berggreen ikke kan have været vidende om, at hans egen forgænger, organisten Johan Foltmar — ligeledes ved Trinitatis Kirke — ca. 70 år tidligere stod som eksponent for præcis den samme opførelsespraksis, som Berggreen nu kritiserer.

204. Se August Roesen: *Dansk Kirkeret*, Den danske Præsteforening 1976, side 12.

205. Se Schiørring 1977, bd. II, side 236.

206. Fra Berggreens Koralbog 1853, her citeret fra 1859-udgaven, side XIV-XV.

Berggreen efterlyste i forordet til sin koralbog en fornyelse af kirkesangen. Der skulle dog gå mange år før en egentlig revision af salmemelodierne i dansk kirkemusikhistorie blev til virkelighed.

Det var dog ikke kun karakteren i salmesangen, som var genstand for kritik, men også på liturgiens område efterlystes i 1800-tallet en revision af gudstjenesteordningen, der blev ivrigt debateret. Alligevel førte debatten ikke til en grundlæggende revision af liturgien. Faktum var nemlig, at enevældens to rituelle lovbøger, *Kirkeritual* 1685 og *Alterbogen* 1688 stadig anvendtes i grundlovsstatens unge demokrati. Nye udgaver af disse to lovbøger fortsatte ind i 1900-tallet og overlappede hinanden vedr. forskrifter og kirkelige handlinger. Det gjorde ikke overblikket nemmere, at revisioner og justeringer af kirkelige handlinger m.m. med tiden var blevet indskrevet i *Alterbogen* uden at disse var blevet opdateret i det gamle *Kirkeritual* fra 1685²⁰⁷. Først det følgende århundrede skulle realisere en egentlig udskillelse i to selvstændige liturgiske håndbøger med hvert deres afgrænsede og synkrone liturgiske stof: en ritualbog med liturgiens forløb og en alterbog med gudstjenestens perikoper.

Mens biskop Mynster i 1839 forgæves havde præsenteret et forslag til en reform af dele af den danske liturgi, foreslog kirkemusikeren og komponisten Thomas Laub noget senere en reform af kirkesangen, som han mente burde baseres på de oprindelige lutherske melodier og rytmer. Hans store betydning for igangsættningen af en total nytænkning af kirkemusik og liturgi i Danmark kan perspektiveres til både nationale og internationale strømninger. Herhjemme kan hans tanker ses som en udløber af biskop Mynsters reform-iver fra 1839, af A.P. Berggreens ønske om nytænkning af salmesangen (formuleret i koralbogen 1853) og af indførelsen af en 2. tekstrække 1885 og de efterfølgende ritualrevisioner i 1895. Desuden af et efterfølgende revideret, autoriseret — men ikke vedtaget — højmesseforslag fra Statens Kirkelige Råd, som foreslog genindførelsen af flere af de gamle liturgiske led, f.eks. Kyrie, Gloria og Credo²⁰⁸.

På den internationale front kan Laubs ideologi ses i lyset af tidens stærke bestræbelser på, — f.eks. i Tyskland og Norge — at arbejde for en rekonstruktion af den oprindelige lutherske kirkesangs fysiognomi²⁰⁹. Dette kom bl.a. til udtryk i Carl von Winterfeldts tre-bindts værk *Der evangelische*

207. Se Jens Rasmussen 2012., side 162.

208. Jfr. Søren Sørensen 1969, side 88 og "Højmessens i den danske folkekirke", *Liturgisk Håndbog* ved Ole Brinth et al. (2005) bd. 1, side 36.

209. Se Schiørring 1977, bd. III, side 116

Kirchengesang und sein Verhältnis zur Kunst der Tonsatzes 1843-47²¹⁰ og i Norge i Johan Didrik Behrens bog fra 1858 *Om den lutherske salmesang og dens gjenindførelse i den norske kirke* 1858²¹¹.

De kirkemusikalske reformtanker gav i Danmark anledning til fløjdannelse: Den ene fløj argumenterede for bevarelsen af den stive rytmeløse koral. Den anden fløj forsvarede den romance-agtige romantiske koral. Begge fløje stod sammen imod Thomas Laubs ideologi, hvilket dog ikke lykkedes²¹².

Nr. 124. Vi tro, vi alle tro paa Gud. Gl. Kirkemel. (1417) — 1524.

Vi tro, vi al-le tro paa Gud, Him-len skab-te han og Jor-den;

en kær-lig Fa-der er vor Gud, Men-ne-skot hans Slægt er vor - den. Dag-ligt Brød han os vil gi-ve,

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Thomas Laubs *Kirkemelodier* 1888-1890, 3. hefte.²¹³

 Optagelse : Gl. Holte kirke

Ovenfor ses Thomas Laubs gengivelse af trossalmen, publiceret i koral-samlingen *Kirkemelodier* 1888-90, 3. hefte. Salmens skæbne i tiden efter udgivelsen af biskop Balles salmebog i 1798 synes at have været meget usikker. Men Cederfeld de Simonsen kan så sent som 1885 i en liturgisk håndbog bekræfte salmens fortsatte brug. Den eller jubelssalmen *Aleneste Gud i Himmerig* synges stadig (efter epistellæsningen)²¹⁴.

210. Se Kjærgaard & Weincke 2013, side 98.

211. Se Schiørring 1977, bd. III, side 113-114.

212. Se *ibid.* side 114.

213. Fra Thomas Laub: *48 Kirkemelodier : firstemmig udsatte til brug ved gudstjenesten*, 3 Hft, Kbh. 1888-1890.

214. Se C.C.S. Cederfeld de Simonsen: *Kirkeaaaret, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog*, København 1885, side 6.

Laub kan derfor i 1888 have haft sine grunde til også at udsætte trossalmen for sin revision. I forordet til 1. hefte af *Kirkemelodier* skriver han meget præcist, hvordan han er gået til værks i sin reformering af de klassiske lutherske koralers harmoniske udsættelse, dvs. salmemelodiernes akkordunderlag. Udover at henvise både til sin bog *Om Kirkesangen* 1887 og til efterskriftet fra sin første samling af rekonstruerede koraler, *80 rytmiske koraler* 1888 forklarer Laub, hvilke to grunde der har bevæget ham til at genindføre Luther-tidens levende og varierede rytmer i salmemelodierne :

Laub ønsker at pege på

1. „hvorledes et vaagnende Menighedsliv i vor Kirkeafdeling altid har givet sig Udtryk i Kirkesangen ved rytmiske Melodier (Reformationen, den pietistiske Bevægelse, Vækkelsen i vort Aarhundrede), mens den rytmeløse Korale skriver sig fra den dødeste Tid;
2. hvorledes énsidig Holden paa rytmeløs Sang altid kendelig har hæmmet Menighedssangen, mens Indførelsen af rytmisk Sang kendelig har fremmes Menighedens Lyst og Ævne til at synge.”²¹⁵

Som det kan ses af ovenstående citat fra Laubs gengivelse af trossalmen, har alene første linje umiskendelig lighed med Hans Thomissøns rytmiske udformning af melodien:

I behandlingen af trossalmens gengivelse i skiftende koralbøger i kirkemusikhistorien er det fremgået, at forskellige harmoniske forbilleder har været afgørende for melodiernes akkordunderlag. På dette område er Thomas Laub hård i sin dom. I forordet til 1. hefte af *Kirkemelodier* skriver han om melodiernes harmonisering, de såkaldte ”koraludsættelser” :

„Mine Forbilleder for Udsættelsen har jeg fundet hos H.L.Hassler, M. Prætorius og andre Bearbejdere af de protestantiske Kirkemelodier fra Tiden omkring 1600. Jeg har altså maattet se bort fra den

215. Fra Thomas Laub : *Kirkemelodier*, 1888-90, 3. hefte, Forord.

følgende Tids Musyklære med dens bevægelige Dur- og Molmodulationer og dens friere Anvendelse af Dissonanser, der tilsammen giver den nyere Musik sit præg af dramatisk Liv og Lidenskab, jeg har endog maattet undgaa den moderne elegante og flydende – jeg kunne fristes til at sige magelige – Stemmeføring, hvis Virke er Musikkens velbehagelige Dvælen i Stemningen. Paa den anden Side har jeg efter Ævne stræbt ved den gamle Musiks Midler at naa dens Renhed, Kraft og kirkelige Enfold...

Men, kunde man spørge, hvorfor saa ikke hellere tage de gamles egne Udsættelser? Grunden, hvorfor man ikke kan det, er først, at de bedste Udsættelser og de bedste Melodiformer ikke altid følges ad; Hassler, uden tvivl den betydeligste Koralbearbejder, har saaledes meget ofte mindre heldige Melodiformer. Men naar Talen er om Menighedssang, bliver Melodien det overordnede, Udsættelsen en Biting. Paa den anden Side vilde det være urimeligt at bruge en mindre heldig Udsættelse, blot fordi den er gammel...

Skønt jeg saaledes i Hovedsagen har maattet gaa paa egen Haand, har jeg dog i det Enkelte kunnet benytte meget af det gamle. At gøre detaljeret Regnskab herfor vil ikke være paa sin Plads i et Arbejde, hvis Formaal er praktisk (ikke videnskabeligt), og enhver der er inde i Tingen, vil kunne faa undersøgt, hvorledes det forholder sig hermed.²¹⁶

I dette citat rummes en stor del af filosofien i Thomas Laubs ideologi. Han forbeholder sig ret til at "gaa paa egen Haand" — dog under benyttelse "af det gamle". Med udgangspunkt i den sen-reformatoriske akkord- og klangopfattelse formidler Thomas Laub — med afstandtagen til et "videnskabeligt" noteapparat — dansk kirkesang videre i et sprog, som er meget anderledes end samtidens. Gennem sine koralssamlinger, skriftet *Om Kirkesangen* 1887, koralbogen *Dansk Kirkesang* 1918 og bogen *Musik og Kirke* 1920 kom Thomas Laub til at få stor betydning for det 20. årh.s ikke bare kirkemusikalske men også liturgiske reformarbejde.

I den forbindelse er det værd at gøre opmærksom på det liturgiske og kirkemusikalske reformarbejde, der på samme tidspunkt finder sted i Sydslesvig, først og fremmest anført af biskop Theodor Kaftan²¹⁷, teologen H.S. Prah og organisten C. Heinebuch. Deres samarbejde førte til en række vigtige udgivelser:

-
216. Fra Forordet til Thomas Laub: *48 Kirkemelodier frstemmig udsatte til brug ved Gudstjenesten*, C.A.Reitzels Forlag, København 1888.
217. Se C.C. Jessen : *Biskop i grænselandet, Theodor Kaftan 1847-1932*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2009, side 132-144.

1. *Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig-Holsten* 1889
2. Prahl & Heinebuch: *Liturgiske Melodier* 1889
3. Biskop Theodor Kaftan et al.: *Liturgi til Brug i den evangelisk-lutherske Kirke i Provindsen Slesvig-Holsten : med et Tillæg, indeholdende Formularer til Froprædiken, Aftensang og Børnesang, og en Samling af Versikler, Bønner m.m. til samtlige Gudstjenester*, - Schleswig : Jul. Bergas 1894
4. Prahl & Heinebuch: *Koralbog til Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig-Holsten* 1895

Når disse fire slesvigske kilder nævnes her, skyldes det den omstændighed, at det slesvig-holstenske liturgiske reformarbejde - holdt op imod det øvrige rigsdanske - er præget af langt større mangfoldighed, grundighed og vilje til at gribe tilbage til den oprindelige lutherske og romersk-katolske kirkesangstradition. Endvidere vil det i det følgende fremgå, hvorlede det slesvig-holstenske reformarbejde genindfører den lutherske trossalme på dens rette liturgiske plads i gudstjenesten.

I København havde man ganske vist kunne observere en øget opmærksomhed overfor liturgisk musik hos bl.a. A.P. Berggreen (*Antifonale* 1867) og I.P.E. Hartmann (*Liturgisk Musik* 1882), men her var der blot tale om "uakkompagneret romancesang" i tidens musikstil, pakket ind som liturgisk sang²¹⁸.

Slesvig-Holsten indtager derimod en særstilling både på det liturgisk-musikalske og på det hymnologiske område. Kongerigets senest autoriserede salmebog, Roskilde konventsalmebog kunne som officiel dansk salmebog give politiske problemer med det tyske regime, og salmebogen vægtede - i forhold til den sønderjyske tradition - Grundtvigs og Ingemanns salmer for tungt. I Slesvig-Holsten var der tradition for at fastholde de klassiske lutherske salmer og et udvalg af liturgiske salmer (f.eks. Kyrie- og Halleluja salmer), suppleret med senere tilkomne pietistiske salmer²¹⁹.

Ikke desto mindre var liturgi og gudstjenesten i 1800-tallets Slesvig-Holsten blevet mere og mere formløs som resultat af rationalismen og flere oplysningsteologers kritiske spørgsmål til liturgi og tradition. På liturgiens område led dens afvikling af de samme "skavanker" som i det øvrige kongerige: et slæbende salmetempo og en altfor langvarig gudstjeneste.

218. Se Søren Sørensens karakteristik fra hans artikel "Messe melodier og messetoner, deres baggrund, historie og aktuelle status", i Dansk Kirkesangs Årsskrift 1979-80, side 34.

219. Se Kjærgaard og Weincke 2013, side 114-115.

Derfor kom de fire ovennævnte slesvig-holstenske kilder som en slags befrielse for den evangelisk-lutherske gudstjenestes overlevelse og skulle råde bod på dens liturgiske uvaner og generelle forfald. Helt centralt i denne sammenhæng står gudstjenesteordningen fra 1894, som f.eks. hvad trosbekendelsen angår, formulerer sig meget klart, når epistel- eller evangelielæsning er afviklet:

Præsten: Trosbekjendelsen (den Apostolske eller den Nicænske) efter forudgaaende Opfordring til Bekjendelse.

Menigheden :Amen! Amen! Amen! (Troen kan ogsaa bekjendes af hele Menigheden og sluttes da med et fælles Amen).

Trosbekjendelsen med Amen kan ogsaa indskydes før den almindelige Kirkebøn ved Alteret.

Hovedpsalmen. Istedetfor Trosbekjendelsen, Amen og Hovedpsalmen kan der ogsaa synges en Troespsalme.²²⁰

Med disse formuleringer står det fast, at den slesvigske gudstjenesteordning fra 1894 atter har givet Credo-leddet liturgisk liv og værdighed tilbage, hvadenten det drejer sig om læst Apostolikum/Nicænum eller om sungen trossalme. Set i kongerigets optik havde Credo-salmen jo levet en tilbagetrukket tilværelse, siden *Evangelisk-christelig Psalmebog* omkring 100 år forinden havde forvist salmen til en underordnet plads hver anden søndag, afvekslende med Gloria.

Kirkemusikalsk var den slesvig-holstenske gudstjenesteordning fra 1894 forberedt af Prahls & Heinebuchs omfattende publikation: *Liturgiske Melodier*²²¹, der udkom 5 år tidligere i 1889. Heri foreskrives f.eks. Introitus sange til hele kirkeåret samt et udførligt musikalsk repertoire af liturgiske melodier. Credo-anvisningerne med den indføjede lutherske trossalme taler sit eget klare sprog, ikke mindst sammenholdt med 1894-liturgien:

220. Se *Liturgi til brug...* 1894, Kaftan (ed.), side 2-3.

221. H.S. Prahls & C. Heinebuch: *Liturgiske Melodier til Brug ved den lutherske Høimesse ifølge flere Provinsynoders Autorisation*, Flensborg 1889. I forordet fremgår det, hvorledes udgiverne har baseret deres repertoire på klassiske lutherske og romerske-katolske musikkilder.

37.

VII. Troen (Credo).

- a. Præsten: Lader os Alle bekjende vor allerhelligste Tro!
Præsten og Menigheden bekjende fælles den apostoliske eller nicæniske Troesbekjendelse.
b. Præsten: Lader os Alle bekjende o. s. v.
Præsten bekjender Troen.

Menigheden.

A - men! A - men! A - men!

c. Præsten.
(Orgel.) Jeg troer paa een Gud!

Menigheden.

Vi al - le - sam - men troe paa Gud, Som har Him - len skabt og Jor - den!

En kjær - lig Fa - der er vor Gud, Men - ne - sket hans Slægt er vor - den.

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Prahls & Heinebuchs *Liturgiske Melodier*, Flensborg 1889, side 23. Trossalmen er her foreskrevet som alternativ til Credo Apostolikum eller Nicænum.

Optagelse : Gl. Holte kirke

Det slesvigske reformarbejde begænsedes ikke blot til gudstjenesten og dets kirkemusikalske repertoire. Biskop Kaftan, H.S. Prahls og C. Heinebuch fortsatte deres grundige arbejde også indenfor salmesangen. Arbejdet mandede ud i udgivelsen af *Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig-Holsten* 1889 og en tilhørende *Koralbog* 1895²²². I 1900 blev det liturgiske reformarbejde, der bla. behandlede det meget omdebatterede

222. I både *Liturgiske Melodier* 1889 og *Koralbogen* 1895 afsluttes trossalmen med en sunget Amen-formular, der understreger salmens liturgiske funktion.

Credo, desuden samlet op og beskrevet i *Liturgisk Haandbog til fri Afbenyttelse for den evangelisk-lutherske kirkes Præster i Provinsen Slesvig-Holsten, 1900*²²³.

188

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Prahls og Heinebuchs koralbog, 1895.

Optagelse : Vartov kirke

Prahl & Heinebuch gør i forordet til deres koralbog rede for redaktionsprincipperne i deres kirkemusikalske reformarbejde, som tydeligvis har mange træk til fælles med Thomas Laubs og som de giver følgende overordnede karakteristik:

„...det kan efter Udgivernes Mening ikke være tvivlsomt, at det Liv, som er skjult i hine gamle Former, ogsaa her hos os meget snart vil åbenbare sig i sin fulde Skjønhed og Herlighed til Glæde og Opbyggelse for Menigheden.”

Udtalelserne, som omhandler genindførelsen af kirkesangens rytmiske og melodiske liv, baseret på studier af de originale kirkemusikalske, lutherske kilder, kunne lige så godt have været fremført af Thomas Laub. At Prahl og Heinebuch har haft et stort interessefællesskab med Laub fremgår da også af følgende passus i det tysksprogede afsnit af forordet:

„Eine bewusste und energische Reaktion gegen das Überwuchern des modernen Stils auf dem Gebiet des Kirchengesangs ist erst in neuester Zeit von dem Organisten Thomas Laub, dem Amtsnachfolger Niels [W.] Gades, begonnen worden, der an den rhythmischen Choral der älteren lutherischen Kirche wieder anzuknupfen

223. Se C.C. Jessen 2009 side 133-144.

sucht. Wie weit seine Bestrebungen von erfolg sein werden, muss die Zukunft lehren.”

[En bevidst og energisk reaktion mod udbredelsen af den moderne stil indenfor kirkesangsområdet er først for nylig blevet påbegyndt af Niels [W.] Gades efterfølger i embede, organisten Thomas Laub, der søger at genindføre den ældre lutherske kirkes rytmiske koral. Hvor langt hans bestræbelser vil føre, må fremtiden vise.]

Sammenholdes alene 1. linje af trossalmen hos Laub, gengivet i hans *Kirkemelodier* 1888 med Prahl & Heinebuch's *Liturgiske Melodier* 1889 og *Koralbog* 1895 (se ovenfor), skiller Laub sig dog tydeligvis ud, for såvidt som hans melodiføring og rytme synes baseret på Hans Thomissøns version af melodien 1569, mens Prahl og Heinebuch baserer deres version på den senere traditionelle form af trossalmen, der er blevet udsat for beskedne melodisk beskæring. Til gengæld ligger deres harmonisering af melodien tæt op ad Thomas Laubs.

Trossalmens skæbne i 1800-tallets Danmark kan således siges at ligge i krydsfeltet mellem kulturelle, geografiske, liturgiske, stilistiske og kirkemusikalske interesser. På trods af en engageret debat indenfor liturgi og kirkemusik er århundredet som helhed blevet betegnet som en ”mager” periode uden egentlige liturgiske reformer²²⁴. Flere officielle ”tilløb” til reformer begrænsede sig til indførelsen af en 2. tekstrække 1885 og nogle justeringer af ritualerne 1895. Selvom et forslag fra Det Kirkelige Råd om anvendelse af læst Credo Apostolikum foran alteret ikke blev vedtaget, var det dog et tegn på, at trosbekendelsen igen var ved at genfinde sin formaliserede plads som et liturgisk led efter evangelielæsningen²²⁵.

Med hensyn til trossalmen markerer Slesvig-Holsten sig stærkest, hvor gudstjenesteordningen fra 1894, suppleret med flere vægtige liturgiske og kirkemusikalske publikationer, bringer trossalmen tilbage på sin rette liturgiske plads i gudstjenesten, sådan som Luther oprindeligt havde tænkt sig.

224. Se Jens Rasmussen 2012, side 139.

225. Se Holger Villadsen 2008, side 19.

Trossalmen under det 20. årh.s politiske og liturgiske omvæltninger

Trossalmen *Vi tro, vi alle tro på Gud* overlever gennem det 20. århs. store samfundsmæssige, politiske, materielle og kirkelige omvæltninger. Men trosbekendelsen har som luthersk menighedssalme svært ved at genfinde sin oprindelige plads i gudstjenesten.

Århundredet præges først og fremmest af de to katastrofale verdenskrige, af den kolde krig med jerntæppe mellem Øst og Vest, frygten for en atomkrig og af nye internationale politiske alliancer. Efter murens fald i 1989 ændres det politiske verdensbillede men præges fortsat af store regionale konflikter og krige.

Samtidig oplever århundredet, at socialisme og arbejderbevægelse vinder frem. Kirken må tage stilling til ikke mindst den store fattigdom og arbejdsløshed især i århundredes begyndelse. Det erkendes, at socialisme og kristendom har mange fælles berøringspunkter. Også opvæksten af ungdomskultur, studenteroprør, it-kulturens fremstød og globalisering via de sociale medier sætter i løbet af århundredet sit præg overalt på samfundet.

Inden for folkekirken præges billedet af forskellige teologiske, kirkelige og kulturelle interesser, f.eks. repræsenteret af grundtvigianere, Kirkeligt Samfund, Tidehverv, Indre mission, Luthersk-Mission og evt. udskillelser i folkekirkelige valgmenigheder eller frikirker, uafhængige af folkekirke og stat. Også bevidstheden om demografiske kulturforskel mellem f.eks. kirkekulturen i Sønderjylland og resten af kongeriget træder tydeligere frem i det folkekirkelige univers.

På det kirkepolitiske område fortsætter demokratiseringsprocessen, som tog sin begyndelse med Grundlovens indførelse i 1849. Det sker

bla. ved en gradvis forøgelse af demokratiseringen af menighedsrådenes administrative arbejde. Den overordnede politiske kirkestruktur i Danmark vedbliver at bygge på den særegne vekselvirkning mellem stat og befolkning: Folkekirken styres af staten gennem folketingets lovgivning og kirkeministeriets administration, men kirken har også enerådig magt på en række områder, de såkaldte ”indre anliggender”. Strukturens ”folkekirkelige” karakter mærkes først og fremmest ved det faktum, at medlemmerne selv kan melde sig ind eller ud. Staten tager sig ikke af befolkningens åndelige, indrekirkelige og verdslige beslutninger.

Strukturens ”statskirkelige” farvning består derimod i det faktum, at landets regent iflg. Grundloven skal være medlem af den evangelisk-lutherske folkekirke og at staten skal støtte netop denne kirke frem for andre. Kirkens love og administration forvaltes også af staten gennem folketing og ministerium, og det er regenten, der efter indstilling skal udnævne landets biskopper. Endelig er det staten, dvs. det offentlige Danmark, der opkræver kirkeskatten²²⁶.

Indenfor disse meget kort beskrevne rammer for kultur, samfund og kirkepolitik i det 20. årh. skal behandlingen af trossalmen *Vi tro, vi alle tro på Gud* føres til sin afslutning. Det siger sig selv, at århundredet måtte blive en stor udfordring for dansk liturgi-, salme- og kirkemusikhistorie.

Nr. 1b. Vi tro, vi alle tro paa Gud.

Ol. Kirkemel. (1417) - 1524.

Faksimile med udsnit af trossalmen i Bielefeldts koralbog 1900.

Optagelse : Vartov kirke

226. Jfr. Schwarz Lausten 1999, side 118.

Thomas Laub havde allerede anvist vejen for kirkemusikalske reformer, og han kom dermed snart til at markere sig stærkt overfor traditionisterne, der bl.a. omfattede hans nærmeste medarbejder Viggo Bielefeldt (kantor ved Holmens kirke), der i 1900 udgav sit bud på trossalmen i sin koralbog²²⁷. Som det kan ses af nodeeksemplet ovenfor, er Bielefeldt ikke veget fra den stive koral-stil i en let romantisk harmonisering, som absolut står i modsætning til Thomas Laubs version fra hans *Kirkemelodier* 1888-90 (se tidligere)²²⁸.

Laub var således uenig med traditionalisterne. Men han mødte ikke udelukkende modstand. Efter indførelsen af 2. tekstrække i 1885 og ritualrevisionerne i 1895 var også andre indenfor folkekirken interesseret i en grundlæggende reform af højmessens. Denne interesse var ikke kun et dansk fænomen. Den såkaldte "liturgiske" bevægelse var opstået i perioden efter 1920 blandt tyske benediktinere, der var optaget af studier af oldkirkens liturgi, som de ønskede indført som basis for en gudstjenestereform. Benediktinernes arbejde kom i høj grad til at inspirere de evangelisk-lutherske kirkers udvikling af musik og liturgi og fik efterhånden modspil fra de kirkelige ungdomsbevægelser, der havde deres bud på en ny og forståelig gudstjenestereform²²⁹. Den evangelisk-lutherske kirkes reformbestrebelse forløb i øvrigt nogenlunde parallelt med romerkirkens arbejde med at restaurere den gregorianske sang med to grundlæggende liturgiske udgivelser af *Graduale Romanum* 1908 og *Antiphonale Romanum* i 1912. Begge publikationer fik senere en vis betydning for genindførelsen af liturgisk sang i Danmark.

Herhjemme var det især de teologiske professorer Regin Prenter og K.E.Skydsgaard der tog liturgiens historie og praksis op til fornyet behandling. Første fase af det omfattende reformarbejde førte til en foreløbig afrunding med *Biskoppernes Vejledning* 1949.

Forinden havde flere liturgiske forslag set dagens lys. Biskoppernes *Forslag til ritualer for dåb, nadver, brudevielse og begravelse* 1912 må klart betragtes som et første seriøst forsøg på at vende udviklingen for liturgiens vilkår i Danmark, selvom det ikke gik så grundigt til værks som den omtalte gudstjenestereform 1894 i Slesvig. 1912-forslaget blev — bortset fra begravelsesritualet — autoriseret samme år. Mest betydningsfuldt i forslaget var håndteringen af gudstjenestens nadverdel, som jo siden *Kirkeritualet*

227. Viggo Bielefeldt: *Melodier til Psalmebog for Kirke og Hjem*, København, Leipzig, Wilhelm Hansen 1900.

228. Se også Schiørring 1977, bd. III, side 116.

229. Se Ole Brinth et al. (ed.) 2005, bd. I, side 37.

1685 blot havde været et tillæg til gudstjenesten. I det nye ritual betragtedes nadveren som gudstjenestens højdepunkt, og dette bliver anledningen til at foreslå genindførelsen af en række gamle liturgiske led, kendt fra romerkirken: Sursum corda, Sanctus, Benedictus og Agnus Dei.

Med 1912-ritualet ophører dermed det liturgiske forfald i Danmark. Rituallet kunne frivilligt tages i brug af landets præster²³⁰.

En af de personer, som var meget engageret i liturgiens kirkemusikalske vilkår i dansk kirkehistorie, var musikprofessor Erik Abrahamsen, der forsøgte at skitsere en ”moderne Messe...som kunne tillæmpes vor Tids Krav...”²³¹

Om genindførelsen af den lutherske trossalme som et liturgisk led skriver han:

„Trossalmen betragtes altid som en tung og vanskelig udførlig salme. Naar første Sætning med den snørklede Intonation tillægges Præsten, således som det tidligere var Skik (jfr. Gloria), og Salmen i øvrigt synges med fri Rytme bliver den et særdeles smukt Udtryk for Menighedens Trosbekendelse.”²³²

Men trossalmen var ikke på vej tilbage i nogle af de officielle liturgiske vejledninger og ritualer. *Vejledning i den danske folkekirkes gudstjenesteorrdning med de autoriserede ritualer, udarbejdet af biskopperne* 1949, havde arbejdet videre med 1912-ritualet og blev nu autoriseret ved kgl. resolution i 1953. Vejledningen stadfæstede brugen af en række genindførte liturgiske led omkring nadveren, ligesom trosbekendelsen kom tilbage som Credo Apostolikum. Undtagelsesvist kunne Nicænum anvendes²³³. Men trossalmen figurerede ikke som et alternativ til Apostolikum.

Holger Villadsen har peget på flere forklaringer på denne omstændighed: Credo Apostolikum havde i forvejen en central plads i grundtvigske kredse, hvor den undertiden ved visse gudstjenester blev oplæst fra prædikestolen. Den kendtes desuden i forvejen som den afsluttende del af alterbøger 1574-1882, som en del af den såkaldte katekisme²³⁴. Det er interessant, at den liturgiske diskussion om genindførelsen af Credo-leddet som et formaliseret liturgisk led, begrænsede sig til spørgsmålet om Apostolikum

230. Se Søren Sørensen 1969, side 98.

231. Erik Abrahamsen : *Liturgisk Musik*, Kbh 1919, side 149-150.

232. Se ibid. side 150.

233. Se Holger Villadsen 2008, side 20.

234. Se ibid. side 20.

overfor Nicænum og ikke overvejede at reintroducere den reformatoriske trosbekendelse som trossalme efter evangelielæsningen.

Det liturgiske reformarbejde stoppede ikke med *Biskoppernes Vejledning* 1949. Samme år nedsatte de danske biskopper en egentlig liturgikommision, "Udvalg til revision af vor kirkes ritualer og gudstjenesteordning", som arbejdede videre med en gudstjenestereform og udgav en *Prøvealterbog* 1958 og en *Prøveritualbog* 1963.

Prøveritualbogen 1963 videreførte *Biskoppernes Vejledning* 1949 med et forslag til højmesse, morgen- og aftengudstjenester samt øvrige kirkelige handlinger. I forslaget var endvidere indbygget genindførelse af nogle af de gamle messeled og en rigere udformning af nadverliturgien. Kyrie & Gloria-sangene skulle reintroduceres, og Credo (sungen eller talt) skulle placeres lige efter evangelielæsningen fra alteret. Trossalmen var stadig ikke med som en mulighed. Nadverliturgien blev indledt med hele takkebønnen (Præfationen), en ide som allerede 1912-ritualet havde lanceret, dog kun i form af de første linjer.

Som i Slesvig blev dette teologisk-liturgiske reformkompleks fulgt op af tidens mest markante kirkemusikpersonligheder, Jens Peter Larsen, Mogens Wöldike, Henrik Glahn og Gunnar Pedersen, som udgav *Musikbilag til Prøveritualbogen* 1963. Her introduceredes stof fra Jens Peter Larsens *Messetoner* 1935²³⁵, fra Thomas Laubs nadverliturgi fra koralssamlingen *Dansk Kirkesang* 1918 og fra *Dansk Kirkesangs Højmesseforslag* 1943, som allerede havde præsenteret de liturgiske sange (Kyrie, Gloria, Credo samt de øvrige nadversange). Melodien til den nicænske trosbekendelse var også med i dette forslag²³⁶.

Alle disse udgivelser gav i 1970 kirkeministeren anledning til at nedsætte en ny liturgi-kommision, der udgav *Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog* 1973 og *Alterbogs-forslag* 1985.

Det liturgisk reformarbejde videreførtes efterfølgende i perioden 1988-1992 af et af kirkeministeren nedsat udvalg af biskopper og afsluttedes med

235. Liturgisk sang og recitation havde i 1900-tallet også andre end Thomas Laubs interesse. Bielefeldt udgav således sammen med sin koralbog en samling messemelodier som fik nogen udbredelse.

Efter sit forslag i koralbogen *Dansk Kirkesang* 1918, nr. 206 med en sunget nadverliturgi baseret på Ritualet 1912 med gregoriansk melodistof, udgav Thomas Laub også et messesangsforlag til Holmens kirke (jfr. Søren Sørensen 1969, side 109). Laubs holdning til messesang som stiliseret læsning frem for sanglig præstation fik stor betydning for Jens Peter Larsens *Messetoner efter gammel kirkelig tradition*, København 1935, som siden har været skoledannende for messesang i den danske folkekirke.

236. Se Søren Sørensen 1969, side 94ff.

en samlet revision af hele folkekirkens liturgi, som udkom som *Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke* 1992, autoriseret ved kgl resolution af 12. juni 1992. I højmesseordningen er Credo Apostolikum og Nicænum nu blevet sidestillet, selvom det formelt set er Apostolikum der regnes for den mest brugte²³⁷.

Resultatet blev en gudstjenesteform, der i udstrakt grad gør det muligt at praktisere en musikaliseret gudstjeneste der bygger på de oprindelige liturgiske sangtraditioner. Men det kan også konstateres, at den lutherske trossalme ikke fik mulighed for at genfinde sin meningsfyldte liturgiske plads i den danske evangelisk-lutherske højmesse, som det ellers var sket i den slesvigske liturgi-reform.

Det liturgiske reformarbejde i Danmark havde været 80 år undervejs, i perioden 1912-1992 og mundede ud i fire liturgiske ”håndbøger” :

- *Den Danske Alterbog* 1992
- *Ritualbog* 1992
- *Tillæg til Alterbogen* 1993 og
- *Musiktillæg I-II*, 1994

Sideløbende med det liturgiske reformarbejde var der også kræfter i gang for at udgive en ny salme- og koralbog, der kunne samle de forskellige kirkelige retninger i Danmark, ikke mindst efter genforeningen 1920. Forskellige salmebogstillæg begyndte at udkomme op gennem 1920'erne men blev ikke autoriseret²³⁸.

På salmemelodiernes område havde Bielefeldts koralbog i 1900 afrundet en epoke med den stive koral i lige lange nodeværdier, en koralstil der gennem en stor del af 1800-tallet også var præget af et romantisk akkordunderlag.

Thomas Laub udgav sit forslag til trossalmens rekonstruerede rytmi- ske og melodiske udformning i sin koralbog *Dansk Kirkesang* 1918, nu let modificeret i forhold til versionen i *Kirkemelodier* 1888-90.

237. Se Holger Villadsen 2008, side 22. Se også *Liturgisk Håndbog* 2008, bd. I, side 37.

238. Se Søren Sørensen 1969, side 94ff.

183. Vi tro, vi alle tro paa Gud.²³⁹

18de Aarh.

Vi al - le slaar til Gud vor Lid, Han som Jori og Him-mel skab - te, Han
 Vi slaar vor Lid til Je - sus Krist, Guds en - baar-ne Søn, vor Her - re, Al -
 Vi slaar vor Lid til den Hel - lig - and, Sendt fra Fa - de - ren og Søn - nen, I

kæl - der sig vor Fa - der blid, Hjælp os, da vi var for - tab - te, Dag - ligt Bred han os vil gi - ve,
 Ver - dens Frel-ser-mand for - vist, Her - ren til Gud Fa - ders æ - re, Af en Me han lod sig fe - de,
 al - le Sor-ger tre - ster han, Pry - der os med Gæ - ver skæn - ne, I sit Kæ - ke - sam-fundt Skyg - ge

Faksimile med udsnit af trossalmen fra Thomas Laub's *Dansk Kirkesang* 1918.

Optagelse : Vartov kirke

Laubs tætte gengivelse af Hans Thomissøns trossalme, som nævnt også foreslået i *Kirkemelodier* 1888-90, blev ikke fulgt helt til dørs af de følgende danske koralbogsudgivere. Men Laubs senreformatoriske harmonik var kommet for at blive. En kreds af komponister som Oluf Ring, Thorvald Aagaard og Knud Jeppesen tilsluttede sig efterfølgende Laubs ideer. Dermed var vejen banet for en ny koralssamling, der sammen med Laubs *Dansk Kirkesang* 1918²³⁹ kunne dække hele salmestoffet i *Salmebog for Kirke og Hjem*. Samlingen *130 Melodier til Salmebog for Kirke og Hjem*²⁴⁰ blev udgivet i 1936 under redaktion af Jens Peter Larsen, Finn Viderø og Mogens Wöldike, sidstnævnte besørgede samme år samlingens 4-stemmige udsættelser. *130 Melodier* blev i sit stilistiske koncept forbillede for den kommende *Den Danske Koralbog* 1954. Selvom det er tydeligt, at *130 Melodier* lægger sig næsten fuldstændig op af Thomas Laubs kirketonale harmonik, veg man dog tilbage for at gengive den oprindelige bredt udformede melodi hos Hans Thomissøn. Trossalmens begyndelse tog sig nu således ud:

239. *Dansk Kirkesang, Gamle og Nye Melodier*. Thomas Laub, København 1918.

240. *130 Melodier til Salmebog for Kirke og Hjem*. Samlet og udgivet af Jens Peter Larsen, Finn Viderø og Mogens Wöldike (eenstemmig Udgave) + samme år ved Mogens Wöldike firstemmig udgave, København & Leipzig, Wilhelm Hansen, 1936.

126. Vi tro, vi alle tro paa Gud

Vi tro, vi al - le tro paa Gud, Him - len skab - te han og Jor - den; En
 kær - lig Fa - der er vor Gud, Men - ne - aket hans Slægt er vor - den. Dag - ligt

Mel. Joh. Walther, 1846/7
 Harmon. Mtes P. Laub

84509

Faksimile med udsnit af trossalmen fra *130 Melodier*, 1936.

Optagelse : Gl. Holte kirke

De stilistiske visioner for en kommende salmebogs koralbog var med *130 Melodier* mere eller mindre veldefinerede og klar til at blive indarbejdet. 1940'erne kom til at præsentere 3 salmebogsforslag:

- Det sønderjyske salmebogsforslag (Indre mission) (1943)
- Forslag af det grundtvigske salmebogsudvalg (1944) og
- Midtjyske Forslag (Tidehverv) (1947)

I 1946 nedsattes en salmebogskommission med biskop Axel Rosendal som formand og repræsentanter for ovenstående tre forslag som medlemmer. Formålet var at samle de forskellige kirkelige interesser omkring én fælles salmebog i folkekirken. Salmebogen skulle afløse *Salmebog for Kirke og Hjem*.

Forslaget var færdigt i 1951 og to år efter kunne *Den danske Salmebog* autoriseres ved kgl. resolution 1953.

Salmebogen blev i 1954 ledsaget af *Den danske Koralbog* som blev et slags kirkemusikalsk kompromisprojekt, for så vidt som den fulgte op på salmebogens historiske, teologiske, lokale og æstetiske bredde med repræsentation af et stort antal af samtidens komponister, Thorvald Aagaard, Oluf Ring, Fønss-Jørgensen, N.O. Raasted, Sv.Ove Møller, Jeppesen, Rung-Keller, Bernhard Christensen, Povl Hamburger og Carl Nielsen.

Men ejheller *Den Danske Koralbog* 1954 følger Laubs version af trossalmen blindt, selvom den anvender – som *130 Melodier* – den samme koraludsættelse. Dog foreskrives i en note som en mulighed Hans Thomissøns version af melodien første linje.

Vi tro, vi alle tro på Gud figurerer således stadig i både salme- og korlbog, men salmens liturgiske funktion er gået af brug.

431. Vi tro, vi alle tro på Gud

16 årh. / Walter 1624

Vi tro, vi al-le tro på Gud, him-len skab-te han og jor-den; en kær-lig Fa-der
er vor Gud, men-ne-sket hans slægt er vor-den. Dag-ligt brød han os vil gi-ve.

Faksimile med udsnit af trossalmen fra *Den Danske Korlbog* 1954.

Oprindelig melodiform af første verslinje:

Vi tro, vi al-le tro på Gud,

Note vedr. trossalmens første verslinje fra *Den Danske Korlbog* 1954.²⁴¹

Optagelse : Vartov kirke

Mens det i efterkrigstiden havde været divergerende holdninger indenfor de kirkelige retninger og forskellene mellem kirketraditioner i Sønderjylland og resten af kongeriget, der var udfordringen for det samlingsprojekt, som *Den danske Salme- og Korlbog* blev i 1953 og 1954, var det en helt anden dagsorden der mødte den salmebogskommission, der i 1993 blev nedsat for at følge op på de nye behov der siden var dukket op for kirkens musik og salmer.

Følgerne af ungdomsoprøret i 1968 og fremvæksten af forskellige børne- og ungdomsorganisationer, omdefineringen af demokratiets spilleregler, en udtalt reaktion mod Thomas Laubs "kirkestil", genopdagelsen af romantikkens "salmelone" og frem for alt den eksplosive udvikling af ungdomskulturens musikformer var elementer, man ikke kunne komme udenom, hvis kirkens salmer og salmemelodier skulle have levedygtighed ind i den 21. årh. Rock, jazz, folkemusik, gospel, lovsangsmusik, men også

241. *Den danske Korlbog. Melodisamling til Den Danske Salmebog*, ved Jens Peter Larsen og Mogens Wöldike. København, Wilhelm Hansen 1954.

gregoriansk sang, den anglikanske kirkes musik og økumeniske musikformer som f.eks. Taizé var nu på tapetet ved eksperimentalgudstjenester rundt omkring i landet, ligesom landets mange kirkeorgler blev suppleret med andre instrumenter: elklaverer og rytmiske og digitale musikinstrumenter.

542. Vi tro, vi alle tro på Gud

15. Årh. / Johann Walter 1524

Vi tro, vi al-le tro på Gud, / him-len skab-te han og jor-den; / en

kær-lig Fa-der er vor Gud, / men-ne-sket hans slægt er vor-den. / Dag-ligt brød han os vil gi-ve, /

Citat med udsnit af trossalmen fra *Koralbog til Den Danske Salmebog* 2003.

Optagelse : Vartov kirke

Salmebogskommissionen kom til at arbejde næsten 10 år, fra 1993 til 2002. Alle salmebogens tekster og koralbogens melodier blev kritisk gennemgået efter bestemt anlagte kriterier. Nyere salmetekster og deres melodier blev vurderet og et større repertoire heraf inddraget i den nye salmebog og dens koralbog. En række af de nye salmemelodier blev designet som ”brugsmelodier”, dvs. blot forsynet med becifringer²⁴², løsrevet fra traditionelle regler om stemmeføring og dissonansbehandling.

Resultatet blev en salmebog *Den Danske Salmebog* 2002, der med sine 791 ældre og nyere salmer er den mest omfangsrige salmebog i Danmark nogensinde. Salmebogen blev ledsaget af *Koralbog til Den danske Salmebog* 2003, og sammen er de to bøger taget i brug af næsten alle menigheder i den danske folkekirke.

Selv i denne nye kontekst, under helt nye vilkår for folkekirken, må det konstateres at den gamle lutherske trossalme har overlevet.

242. Dvs. eenstemmigt noteret melodi med angivet akkord ciffer, becifring, f.eks. C7.

Det er interessant, at *Koralbog til Den Danske Salmebog* 2003²⁴³, altså næsten 50 år efter *Den danske Koralbog* 1954 griber helt tilbage til primærkilden: Hans Thomissøns *Psalmebog* 1569. Melodien noteres nu uden egentlige taktstreger og er dermed tænkt udført i et frit metrum som hos Thomissøn.

Salmen har ikke genvundet sin oprindelige liturgiske plads, men den er tilsyneladende blevet videreført med nænsomhed og respekt som en salme, der ikke bare griber tilbage til dansk reformationstid, men som også vedholdende bekræfter troen på evangeliet.

Når man betænker koralens placering mellem melodier af nyere ”rytmisk” observans, undertiden designet som ’brugsmelodier’, virker dens ’genfødsel’ her som en slags åbenbaring midt i et stærkt pluralistisk kirkemusikalsk univers.

Med *Koralbog til Den Danske Salmebog* har trossalmen genfundet sin lutherske, kirkemusikalske identitet i en moderne folkekirkelig kontekst, men den har mistet sin liturgiske legitimitet.

243. *Koralbog til Den Danske Salmebog* 2003, bd. I–II udgivet af Det kirkemusikalske udvalg under Salmebogskommissionen, Vejle, Kroghs Forlag 2003.

Fremtidige perspektiver for trossalmen?

Denne bog indledtes med en behandling af den liturgiske refleksion i dagens Danmark. En undersøgelse kunne vise, at faste kirkegængere ofte forholder sig mere dynamisk til den kirkelige tradition, der snarere opfattes som ”kulturbærende” end som reaktionær. Fornyelse behøver ikke nødvendigvis opfattes som en modsætning til traditionen, men snarere som en naturlig og nødvendig udløber af den med det formål at ”skabe et nutidigt og vedkommende udtryk i højmessen”. Samtidig lægges der stor vægt på de traditionelle ”faste og fælles liturgiske led” som Fadervor, Trosbekendelsen, Nadveren, Velsignelsen, salmesangen og menighedens fællesskab med præsten i bøn og bekendelse. På individuelt plan opfattes disse elementer som udtryk for kirkens væsentlige og centrale ”bekendelse på et kristent værdigrundlag”.

Det siger sig selv, at trossalmen vil fremstå som et traditionelt og ”kulturbærende” fænomen for den kirkegænger, der er sig kirkens traditioner og liturgi bevidst. Uden denne form for perspektivering vil trossalmen derimod næppe give samme mening.

I nutidig kontekst er flere spørgsmål relevante:

- Kunne det tænkes at genoverveje trossalmens placering i højmessen som alternativ til Credo Apostolikum eller Nicænum? I givet fald, har denne bog vist, at der ville være både liturgi- og kirkemusikhistorisk belæg for en sådan ”fornyelse”.
- Er der behov for at få udarbejdet en ny melodi til den lutherske salme? I givet fald, er allerede mindst en komponist kommet med sit forslag.

- Ville det være hensigtsmæssigt at gendigte den gamle lutherske bekendelsessalme i et nutidigt sprog – stadig med udgangspunkt i salmens tre søjler: Gud Fader, Gud Søn og Gud Helligånd? I givet fald, har allerede to forfattere forsøgt sig med en sådan gendigtning.

Det første spørgsmål skal formelt afklares af en liturgi-kommission. Men forud for en sådan kunne det indgå i det liturgiske udviklingsarbejde herhjemme.

Arbejdet med de to følgende spørgsmål er allerede igangsat af 2 forfattere og en komponist, nemlig henhv. Lisbeth Smedegaard Andersen og Iben Krogsdal samt komponisten Carl-Aage Eliasson.

Alle tre har givet deres tilladelse til, at deres arbejde med den lutherske trossalme kan gengives i denne bog.

Komponisten Carl-Aage Eliasson, har medvirket ved flere liturgiske seminarer og komponerede i 2014 følgende melodi til Salmebogens 437 *Vi tro, vi alle tro på Gud* :

Vi tro, vi alle tro på Gud

M. Luther

Carl-Aage Eliasson 2014

1. Vi tro, vi al-le tro på Gud, him-len skab-te han og jor-den;

en kær-lig Fa-der er vor Gud, men-ne-sket hans slægt er vor-den.

Dag-ligt brød han os vil gi-ve, os for-sør-ge vel i li-ve,

al-tid han i nød og fa-re sjæl og le-gem vil be-va-re; vi

tro på ham med håb og mod, thi han er mæg-tig, viis og god.

Carl-Aage Eliassons melodi til den lutherske trossalme *Vi tro, vi alle tro på Gud*, Salmebogen nr. 437

 Optagelse : Vartov kirke

Melodien dokumenterer, at trossalmen ikke er glemt, men giver en nyere dansk komponist anledning til at genoverveje, hvorledes dens tekst kan formidles i et nutidigt, mere let og enkelt tonesprog, som ligger meget langt fra den traditionelle lutherske koralstil.

Melodien er endnu ikke udgivet i nogen melodisamling.

Forfatteren Lisbeth Smedegaard Andersen har ligeledes beskæftiget sig med Luthers trossalme med fokus på Nicænum. Hendes ene salme-forslag er en ret nær gendigtning af Luthers tekst, mens det andet forslag er friere og bygger på Ef. 5,14, som er en de ældste hymner/bekendelser i Det Nye Testamente og forekommer forfatteren så central, at det har været nærliggende at bruge den som omkvæd. Citatet understreger ifølge forfatteren, at ”det nye ikke er mere nyt, end at det står på et fundament og er en fortsættelse af en tradition”. Begge Lisbeth Smedegaard Andersens trossalmer udgives i 2017 i *Kirkesangbogen* på Det Kgl. Vajsenhus’ Forlag som et supplement til *Den Danske Salmebog* 2002.

(Gendigtning af *Vi tro, vi alle tro på Gud*)

Vi tror på Gud som skabte alt
himlen jorden hav og hede
og mennesker som han har kaldt
sine hjertebørn hernede.
Som en far med stærke hænder
holder han os fast og tænder
himmelrummets stjernelygter
midt i mørket når vi frygter.
Han så at alt var godt og smukt
og lod det bære dejlig frugt.

Vi tror på Jesus Kristus tror
at da Gud fandt tiden inde
kom han med Helligånd til jord
født af Himmels veninde
Gud og menneske tillige
lys af lys i mørkets rige

kæmped han trods sten og vagter
sejrrig mod dødens magter
i tredjedagens morgengry
sprang verden ud som påskeny.

Vi tror på Helligånden tror
på det nye liv i dåben
når vi genfødt ved hans ord
finder verden ny og åben
bruger hjertet og forstanden bærer over med hinanden
tror når Kristus atter kommer
blir han os en nådig dommer
så vi ved hans retfærdighed
skal leve i hans lys og fred.

Lisbeth Smedegaard Andersen. 2015

(Salme frit efter den nikænske trosbekendelse)

Herre vi tror at i alt hvad du skabte:
mennesket formet af ler og af jord
vækster og smådyr og sangfuglehjerter
taler din ånd som et levende ord:
Vågn op du som sover
stå op fra de døde
og Kristus vil lyse for dig.

Kristus er lyset der født af Maria
kæmped mod mørket for menneskers sag
døde på korset men påskedagsmorgen
lød det igen som på skabelsens dag:
Vågn op du som sover
stå op fra de døde
og Kristus vil lyse for dig.

Han som i sandhed er vejen til livet
møder os her hvor vi bæres til dåb
gir os sin Helligånd, mod til at leve

genfødt af Gud til et levende håb:
Vågn op du som sover
stå op fra de døde
og Kristus vil lyse for dig.

Kredsende tanker og rifter i sindet
tit kom jeg knuget og træt til hans bord
mod til at elske og mod til at fejle
får jeg igen når jeg hører hans ord:
Vågn op du som sover
stå op fra de døde
og Kristus vil lyse for dig.

Vi er hans folk og hans kirke i tiden
fælles om ham og hans kærlighedsbud
menneskehåbet i helligåndshjerter
ordet der lyder når tid rinder ud:
Vågn op du som sover
stå op fra de døde
og Kristus vil lyse for dig.

(Ef 5, 14) **Lisbeth Smedegaard Andersen. 2015**

Iben Krogsdals gendigtning tager udgangspunkt i den lutherske tros-salmes baggrund i Credo Nicænum. Men i nutidig kontekst ønsker forfatteren at sætte fokus på *håbet*, således at salmen forvandles fra en salme, der udtrykker trosbekendelse til en salme der udtrykker en håbsbekendelse.

Med dette udgangspunkt ønsker forfatteren således at formulere sig helt frit. Iben Krogsdal siger herom :

„Luthers ”Vi tro, vi alle tro på Gud” er en trosbekendelsessalme bygget op over den nikænske trosbekendelse. Helt klassisk *tror* den syngende over tre vers på Far, Søn og Helligånd.”

Om sin nydigtning siger hun :

„I den nydigtede salme går henvendelsen til Gud gennem håbet. Det er en håbsbekendelse til Gud om, at han findes. Det er med andre ord ikke en tale til en Gud, vi tror på (som på Luthers tid), men om en

bøn til en Gud, som vi trods alt håber findes. Også selvom vi måske ikke (altid) tror på ham.”

Iben Krogdals trossalme bliver i nærmeste fremtid lagt ud på SYNG-NYT's digitale salme-plattform²⁴⁴.

Vi håber at du findes, Gud

1. Vi håber, at du findes, Gud!
At vi ikke er de sidste
at under nattens stjerneskud
når vi mærker troen briste
skaber du din lyse fylde
ud af vores mørkeskyld
og er livets sagte banken
gennem verdenseftertanken.
Vi håber, at du rummer alt
der står og går, der stod og faldt

2. Vi håber, du er med os, Gud!
At du møder os varmblodigt
at du går trodsigt med os ud
i verden så vi elsker modigt.
Du som døde selv og græder
over vores gerningssteder,
du som synger børnesjæle
ud af vores eftermæle,
du som ryster troens bjerge,
store, stærke, stille Væрге!
Vi håber, du går ud fra far
med håb til os som intet har

3. Vi håber, at du virker, Gud!
At du folder vores hænder
at hver gang vores gnist går ud
er du den der stadig brænder
vores flamme så vi mærker
du kan gøre underværker

244. Se → www.syngnyt.dk

mens vi kæmper frit med livet
som vi får det dagliggivet
indtil solens stråler falder
over vores tredje alder.
Vi håber, når vi ebber ud:
Så ser vi dig, så var du Gud

Iben Krogsdal, april 2016

Frit efter 437. Vi tro, vi alle tro på Gud

Postludium

Med disse tre eksempler på nutidig beskæftigelse med en evangelisk-luthersk liturgisk genre slutter denne bog, der først og fremmest har fokuseret på trossalmens kirkemusikalske vilkår under skiftende historiske vilkår.

Bogen indledtes med en statusbeskrivelse af liturgisk fornyelse og refleksion i Danmark og omtalte i store træk de vigtigste undersøgelser i det sidste årti vedr. danskernes forhold til kirke, tro og liturgi. Et uopslideligt emne er her forholdet mellem tradition og fornyelse. Hvis kirken skal forny sig, hvordan skal kirkens nedarvede ritualer, traditioner og salmer så behandles?

Bogens mål har været at redegøre for, hvorledes forskellige tiders liturgiske ”fornyelse” har påvirket den gamle lutherske trossalme og dens melodi. Både myndigheder, politiske omstændigheder, enkeltpersoner, stilistiske strømninger og teologiske, liturgiske og kirkemusikalske interesser har vist sig at være afgørende for trossalmens trivsel eller mistrivsel. Fra at have været en af den evangelisk-lutherske kirkes absolutte ”kernesalmer”, indeholdende hele kirkens bekendelsesgrundlag udviklede den sig til en salme, der gik mere og mere af brug, men som dog stadig er med i salmebogen – måske blot af historiske grunde? Måske er den dermed blevet ”hjemløs”? Ikke pga dette årtis – men pga 500 års liturghistoriske udvikling.

Når præster i dag i deres arbejde med liturgisk udvikling må erkende ”at mange bønner og salmer er blevet hjemløse”, så er det en erkendelse, der ikke bør træde hindrende i vejen for nytænkning. Bogen slutter derfor med nogle bud på, hvorledes tradition og fornyelse kan forenes.

Den lutherske trossalme, *Vi tro, vi alle tro på Gud* er ikke glemt. Måske vil den i fremtiden på ny finde vej til sin oprindelige plads i gudstjenesten?

Litteratur

Kirke, tro og sociologi

Andersen, Peter B. & Peter Lüchau (2011) : ”Individualisering og aftraditionisering af danskernes værdier”, i Peter Gundelach (ed.) : *Små og store forandringer. Danskernes værdier siden 1981*, Hans Reitzels Forlag, København, side 76-96

Andresen, Søren & Tine Illum (2015): *Gudstjeneste fra grunden - helt enkelt. Et samtale- og samarbejdsværktøj i kirkens gudstjenesteliv*, udarbejdet af Værkstedet GudstjenesteLiv, i samarbejde med Jette Bendixen Rønkilde, Sdr. Bjert

Bidstrup, Ulla Morre (2011): *Fordi der skal prædikes på lørdag: Kasus- alierne som orienteringsritualer belyst med udgangspunkt i nyere tysk kasualteori*. Ph.d.-afhandling. Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet, Aarhus

Enggaard, Nete Helene (2015) : *Højmessen set fra Kirkebænken, En sammenlignende undersøgelse af gudstjenestedeltagernes oplevelse af højmesse med dåb i fire kirker med forskellig liturgisk profil og praksis i Frederiksberg provsti*. Rapport, Center for Kirkeforskning, Afdeling for Systematisk Teologi, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet

Gundelach, Peter & Ole Riis (ed.) (1992) : *Danskernes Værdier*, Forlaget Sociologi, København

Gundelach, Peter & Hans Raun Iversen & Margit Warburg (ed.) (2008): *I hjertet af Danmark. Institutioner og mentaliteter*, Hans Reitzels Forlag, København

Helboe Johansen, Kirstine og Jette Bendixen Rønkilde (2013) : *En gudstjeneste – mange perspektiver*, Forlaget Anis

Ilkjær, Ingeborg (2012) : *Åndenød. En undersøgelse af eksistentielle og åndelige fænomeners betydning for alvorligt syge patienter med kronisk obstruktiv lungesygdom*. Ph.d.afhandling. Publikationer fra Teologiske Fakultet, vol. 33. Det Teologiske Fakultet, København

Iversen, Hans Raun (2014) : Kapitel II. Kirkesociologi: ”Troen, sekulariseringen og religionens beskaffenhed i dag”. (Under udgivelse)

Krogsdal, Iben (2012) : *De måske kristne*, Forlaget Anis

Lüchau, Peter (2012) : ”Seks teser om danskernes medlemskab af folkekirken”, i Lisbeth Christoffersen, Hans Raun Iversen, Niels Kærgård & Margit Warburg (ed.): *Fremtidens danske religionsmodel*, Forlaget Anis, København, side 311-328

Marquard Rasmussen, Steen (2014) : *Den relevante folkekirke – et sociologisk grundlag for målsætningsarbejde, aktivitetsstatistik og brugerundersøgelser*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet vol. 56, København

Müller, Lisbet K. & Jonas L. Christy & Christiane Gammeltoft-Hansen: ”Kontinuerlig læsning af Markusevangeliet som prædiketekst i højmessén” i *Bibelen i gudstjenesten*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 60, København, side 59-98

Nielsen, Bent Flemming (2004) : *Genopførelser. Ritual, kommunikation og kirke*, Forlaget Anis, København

Nielsen, Bent Flemming (2011) : ”Kroppen i liturgien: teologiske og antropologiske perspektiver”, i Kirsten B. Nielsen & Johannes Teglberg (ed.) : *Kroppens teologi – teologiens krop*, Forlaget Anis, København, side 293-314

Nielsen, Marie Vejrup (2009) : ”Transformationer i Folkekirkekristendommen i Danmark i dag”, Religionsvidenskabeligt Tidsskrift, nr. 53, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus

Nielsen, Marie Vejrup & Hans Raun Iversen (2014): *Tal om kirken. Undersøgelser af Folkekirkens aktivitets- og deltagerstatistik*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet vol. 57, København

Nøjgaard, Rasmus et al (2015) : *Rapport om gudstjenestelivet i Københavns Stift*, Københavns Stiftsudvalg for gudstjeneste og salmer 2013-14

Poulsen, Frederik (2015): ”51 præster om Bibelen i gudstjenesten”, i *Bibelen i gudstjenesten*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 60, København, side 129-167

Rubow, Cecilie (2000) : *Hverdagens Teologi. Folkereligiøsitet i danske verdener*. Forlaget Anis

Rubow, Cecilie (2001) : ”Den skjulte religion”, i Dansk Sociologi nr. 2, side 7-20

Tind Johannesen-Henry, Christine (2013): *Hverdagskristendommens polydoksi. En empirisk undersøgelse af tro i cancerrejsens kontekst*. Ph.d.-afhandling. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet, vol. 45, København

Schröder, Linda Bak (2006) : *Brugerundersøgelse i Helligåndskirken*, Aarhus

Schröder, Linda Bak (2008) : *Rapport til Silkeborg kirke*

Websites kirke, tro og sociologi

Lindevang Sogn

<https://lindevang.kw01.net/event/1261306>

Om gudstjenestekonsulenter Haderslev Stift

<http://www.haderslevstift.dk/stiftet/stiftsudvalg/gudstjenesteliv/med-arbejdere>

Liturgi kommissorium Haderslev Stift

<http://www.haderslevstift.dk/stiftet/stiftsudvalg/gudstjenesteliv/kommissorium>

Haderslev Stift Gudstjenesteliv

<http://www.haderslevstift.dk/stiftet/stiftsudvalg/gudstjenesteliv>

Brugerundersøgelse Linda Bak Schröder Helligaandskirken

<http://helligaandskirken.dk/page/5268/sociologisk-unders%C3%B8gelse-2006>

Nete Helene Enggaard : Højmessen set fra Kirkebænken

http://teol.ku.dk/cfk/nyheder/hojmessen_set_fra_kirkebanken/

Rasmus Nøjgaard : Rapport brugerundersøgelse Københavns Stift

<http://kirkenikbh.dk/udvalgsside/om-stiftet/stiftsraad-og-udvalg/stiftsudvalg/gudstjeneste-og-kirkemusik>

Frederik Poulsen : ”Bibelen i gudstjenesten”

http://teol.ku.dk/nyheder/2015/det_gamle_testamente_goer_gudstjenesten_forstaaelig/

Henrik Skov-Pedersen, Ribe Stift : ”Gudstjenestelivet blomstrer – men er det evangelisk-luthersk?”

<http://ribestift.dk/stiftsraad-og-udvalg/gudstjenesteudvalget>

Folkekirken's bekendelsesskrifter

<http://www.folkekirken.dk/om-troen/at-vaere-kristen/trosbekendelse/bekendelsesskrifter>

Liturgi- og kirkemusikhistorie

Abrahamsen, Erik (1919) : *Liturgisk Musik i den danske Kirke efter Reformationen*, København

Andersen, Niels Knud (ed.) (1983) : *Hans Tausen. En Ny Psalmebog 1553* facsimileudgave, Universitetsjubilæets danske Samfund, Akademisk Forlag

Balslev-Clausen, Peter (2008) : "Luthers salmer i Danmark", i *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv. Ett projekt inom forskarnätverket Nordhymn*, Forlaget Arcus, side 324-342

Bastholm, Christian (1785): *Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstieneste* af Dr. Christian Bastholm, Kongelig Confessionarius, København

Bay, Rudolph : *Om Kirkesangen i Danmark og Midlerne til dens Forbedring*, Kjøbenhavn 1840

Brinth, Ole & Helle Christiansen & Henrik Christiansen & Marianne Christiansen (ed.) (2005): *Højmessen i den danske folkekirke. Liturgisk Håndbog*, bd. 1, Forlaget Anis

Brix, Hans & Paul Diderichsen & F.J. Billeskov Jansen (ed.) (1945) : *Thomas Kingos Samlede Skrifter, Bd. VII, Melodikommentarer og Melodiudsættelser* ved Nils Schiørring, Ejnar Munksgaard, København

Christensen, Marie (1942) : *Hans Tausen, fra Birkende til Ribe*, G.E.C. Gads Forlag, København

Engelstoft, C.T. (1840) : *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*, København

Glahn, Henrik (2000) : *Salmemelodien i dansk tradition*, Forlaget Anis

Glahn, Henrik (ed.) (1994) : *Melodier til salmer af Hans Adolph Brorson 1694-1764. Et udvalg af pietismens åndelige sange med udarbejdet generalbas for orgel eller klaver*. Udgivet med en historisk indledning samt efterskrift om melodierne til Brorsons "Troens rare Klenodie" 1739-1747, Engstrøm & Sødring

Jenny, Markus (ed.) (1985) : *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge* /Martin Luther; vollständige Neuedition in Ergänzung zu Bd. 35 der Weimarer Ausgabe bearbeitet von Markus Jenny, Band 4, Böhlau Verlag, Köln, Wien

Jessen, C.C. (2009) : *Biskop i grænselandet, Theodor Kaftan 1847-1932*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa

Kjærgaard, Jørgen (2003) : *Salmehåndbog*, bd. I–II, Det Kgl. Vajsenhus' Forlag

Kjærgaard, Jørgen & Peter Weincke (2013) : *Danske salme- og koralbøger. En introduktion*, Forlaget Anis

Larsen, Jens Peter : *Messtøner efter gammel kirkelig Tradition*, København 1935, 3. rev. udgave, København 1966

Larsen, Christian (2014) : ”Et institut for pastoralvidenskaberne. Pastoralseminariet 1809-1990”, Kirkehistoriske Samlinger 2014, side 7-48

Liturgi til Brug i den evangelist-lutherske Kirke i Provindsen Slesvig-Holsten : med et Tillæg, indeholdende Formularer til Froprædiken, Aftensang og Børnesang, og en Samling af Versikler, Bønner m.m. til samtlige Gudstjenester, Schleswig: Jul. Bergas, 1894

Malling, Anders (1966) : *Dansk Salmehistorie* bd. 1-8, København

Matzen, Henning og Johannes Timm (1891) : *Haandbog i Den danske Kirkeret*, København

Paulsen, Ove (2008) : ”Luthers salmer i liturgien, Danmark-Norge indtil 1814. Salmemessen”, i ”Luthers salmer i Danmark”, i *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv. Ett projekt inom forskarnätverket Nordhymn*, Forlaget Arcus, side 611-621

Petersen, Nils Holger (2014) : ”En historisk-musikologisk diskussion af salmemesstraditionen” i *Salmesang, Grundbog i Hymnologi*, redigeret af Peter Balslev-Clausen og Hans Raun Iversen, Det Kgl. Vajsenhus’ Forlag, side 293-306

Rasmussen, Jens (2012) : ”Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke fra 1830’erne til 1890’erne” i *Kirkehistoriske Samlinger* 2012, side 137-163

Roesen, August (1975) : *Dansk Kirkeret*, Den danske Præsteforening 1975

Schiørring, Nils (1977) : *Musikkens Historie i Danmark*, bd. I-III, Politikkens Forlag

Schwarz Lausten, Martin (ed) (1989): *Den danske Kirkeordinans* (1539). Tekstudgave med indledning og noter, Akademisk Forlag

Schwarz Lausten, Martin (1999) : *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke – Kongekirke – Folkekirke*, København

Schwarz Lausten, Martin (ed.) (2003) : *En Visitatsbog udgivet på nydansk med indledning og noter*, København

Schwarz Lausten, Martin (2004) : *Danmarks Kirkehistorie*, Gyldendal

Schwarz Lausten, Martin (2010) : *Philipp Melanchthon. Humanist og luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, Kirkehistoriske Studier III. række nr. 15 udgivet af Afdeling for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, Forlaget Anis

Schwarz Lausten, Martin (2011) : *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, Kirkehistoriske Studier III. række nr. 16 udgivet af Afdeling for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, Forlaget Anis

Simonsen, C.C.S. Cederfeld de (1885) : *Kirkeaaaret, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog*, København

Svendsen, Erik Norman (1967) : ”Thomas Kingos Graduale, En salmehistorisk introduktion”, i *Thomas Kingos Graduale*, facsimile-udgave 1967, side 1-11

Sørensen, Søren (1969) : *Kirkens Liturgi*, København

Sørensen, Søren (1979-80) : ”Messemelodier og messetoner, deres baggrund, historie og aktuelle status”, i Dansk Kirkesangs Årsskrift 1979-80, side 11-49

Villadsen, Holger (2008): ”Nikænum i dansk liturgisk tradition”, i Dansk Teologisk Tidsskrift 2008/01, side 1-27

Villadsen, Holger (2011) : *Folkekirkens gudstjenestereform 1992. Liturgiske artikler og foredrag*, København

Musikkilder (kronologisk)

Poulsen, S. H. (1959) : *Danske messebøger efter reformationen*, København

Hans Thomissøns Psalmebog 1569, 3. facsimileudgave med efterskrift af Erik Dal, udg. af Samfundet Dansk Kirkesang, Poul Kristensens Forlag 1997

Niels Jespersens Graduale 1573, Facsimileudgave med efterskrift af Erik Abrahamsen (1935), Erik Dal og Henrik Glahn, Udgivet af Dansk Organist- og Kantorsamfund og Samfundet Dansk Kirkesang, København 1986

Mogens Pedersøns Pratum Spirituale (1620) i Jeppesen, Knud (ed.) (1933) : *Dania Sonans*, bd. I, *Kilder til musikkens historie i Danmark udsendte af Samfundet til Udgivelse af Dansk Musik*, serie 4, nr. 1, København

Thomas Kingos Graduale 1699 udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang med efterskrift af Erik Norman Svendsen og Henrik Glahn, Odense 1967

F.C. Breitendichs Choral-Bog 1764. Udgivet i facsimile af Samfundet Dansk Kirkesang med en oversigt over koralbogens melodier ved Henrik Glahn, København 1970

Niels Schiørrings I Kirkemelodierne 1781 og II Choralbog 1783 udgivet i facsimile af Samfundet Dansk Kirkesang med historisk indledning og melodifortegnelse af Ea Dal, Dan Fog Musikforlag, København 1978

Foltmar, Johan (1785) : Dansk Choral-Bog hvorudi ere samlede alle de Choraler, der af Organisterne spilles med Meenighederne om Søn- og Helligdage. Danmark og Norge indrettede til Doctor Thomas Kingos Psalme-Bog og forbedrede efter den nu brugelige, beste og fineste Smag af Johan Foltmar, Organist til Trinitatis Kirke i Kjøbenhavn

H.O.C. Zinck Koral-Melodier 1801 med Efterskrift af Henrik Glahn, udgivet af Samfundet Dansk Kirkesang 1999

Choral-Melodier til den evangelisk christelige Psalmebog harmonisk bearbejdede af C.E.F. Weyse, København 1839

A.P. Berggreen : Melodier til den af Roeskilde-Præsteconvent udgivne "Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt" og til "Evangelisk-Christelig Psalmebog", 1853

Thomas Laub (1888-90) : 48 Kirkemelodier : firstemmig udsatte til brug ved Gudstjenesten. Kbh. : C.A. Reitzel 1888-1890 (Hft. 1-3). Andet hefte 1889 mel. nr. 49-84, Tredje hefte 1890: mel. nr. 85-125. I alt 125 melodier

H.S. Prahl & C. Heinebuch: Liturgiske Melodier til Brug ved den lutheriske Høimesse ifølge flere Provinssynoders Autorisation, Flensborg 1889

H.S. Prahl & C. Heinebuch : Koralbog til Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig-Holsten 1895

Viggo Bielefeldt: Melodier til Psalmebog for Kirke og Hjem, København, Leipzig, Wilhelm Hansen 1900.

Dansk Kirkesang, Gamle og Nye Melodier. Thomas Laub, København 1918

130 Melodier til Salmebog for Kirke og Hjem. Samlet og udgivet af Jens Peter Larsen, Finn Viderø og Mogens Wöldike (enst. Udgave) + samme år ved Mogens Wöldike firstemmig udgave, København & Leipzig, Wilhelm Hansen, 1936

Den danske Koralbog. Melodisamling til Den Danske Salmebog, ved Jens Peter Larsen og Mogens Wöldike. København, Wilhelm Hansen 1954

Koralbog til Den Danske Salmebog 2003, bd. I–II udgivet af Det kirkemusikalske udvalg under Salmebogskommissionen, Vejle, Kroghs Forlag 2003

Websites liturgi- og kirkemusikhistorie

Århus Universitet historiske website med links til specialartikler. Hovedsitet er

<http://danmarkshistorien.dk/historiske-perioder/>

Rigsrådet

http://denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Samfund/Centraladministrationen/rigsr%C3%A5d.

Den danske Kirkeordinans

<http://www.lutherdansk.dk/trellix/id134.htm>

Peder Palladius' Visitatsbog

Projekt Runebergs web-udgave i

<http://runeberg.org/visitats/>

Det kgl. Biblioteks oversigt i udvalg vedr. kirkemusik under Christian IV

http://www.kb.dk/da/nb/tema/musikteater/musik_ved_christian_ivs_hof/koebenhavn_og_provensen/musikundervisning.html

Den Store Danske vedr. Thomas Kingo

http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Kirke_og_tro/Biskop/Thomas_Kingo

Det kgl. Bibliotek's artikel om Mogens Pedersøn

<http://www.kb.dk/da/nb/samling/ma/fokus/prat.html>

Folkekirken's bekendelsesskrifter

<http://www.folkekirken.dk/om-troen/at-vaere-kristen/trosbekendelse/bekendelsesskrifter>

Finn B. Andersen vedr. Kirkeritualet 1685

<http://www.lutherdansk.dk/Web-Kirke-ritualet%201685/Web-Kirke-ritualet%201685/index.htm>

Erik Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed, i Finn B. Andersen's web-udgave:

http://www.evangelisk-luthersk.eu/Indbygget%20ramme-side/ny_side_1.htm

Holmens kirkes hjemmeside

<http://www.holmenskirke.dk/musik/holmens-kirkes-organister-gennem-tiderne/christian-raehs-1760-1781/>

Kgl. Rescript af 13. April 1798, side 466 kan læses i googlebooks

<https://books.google.dk/books?id=ECFMAAAAYAAJ&pg=PA526&dq=kgl.%20reskripter%201798&hl=da&sa=X&ei=I5llVYa2G8LIyAPE9-YHQCw&ved=0CB8Q6AEwAA#v=onepage&q=kgl.%20reskripter%201798&f=false>

Kgl. Rescript af 18. Juni 1802, side 620-622 kan læses i googlebooks

<https://books.google.dk/books?id=AB1MAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=editions:-84eOZa0XS4C&hl=da&sa=X&ved=0ahUK-Ewj-Z710vnLAhWpApoKHVuWADoQ6AEINTAF#v=onepage&q&f=false>

www.syngnyt.dk